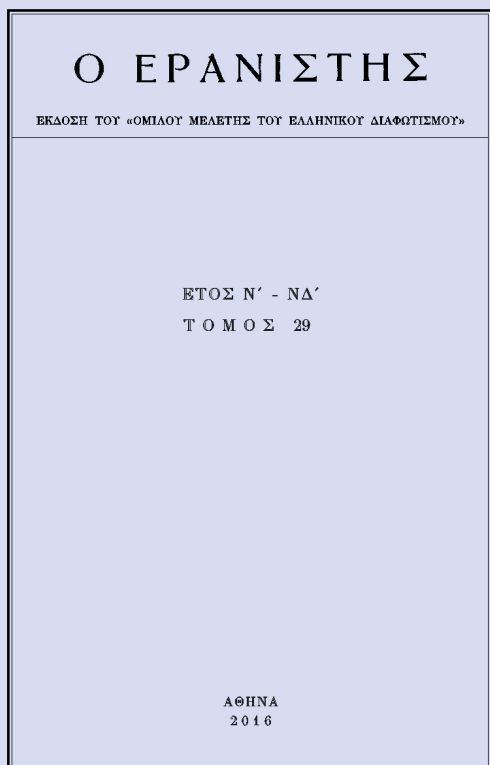

The Gleaner

Vol 29 (2016)

Οι έρευνες του Villoison στην Κωνσταντινούπολη και στις Κυκλάδες (1784-1786). Νέα στοιχεία από επιστολές του προς τον Choiseul-Gouffier

Γιώργος Κουτζακιώτης

doi: [10.12681/er.21055](https://doi.org/10.12681/er.21055)

Copyright © 2019, Γιώργος Κουτζακιώτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κουτζακιώτης Γ. (2019). Οι έρευνες του Villoison στην Κωνσταντινούπολη και στις Κυκλάδες (1784-1786). Νέα στοιχεία από επιστολές του προς τον Choiseul-Gouffier. *The Gleaner*, 29, 47–88. <https://doi.org/10.12681/er.21055>

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ VILLOISON
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ
(1784-1786)

Νέα στοιχεία από επιστολές του προς τον Choiseul-Gouffier

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ C. JORET για τον Jean-Baptiste-Gaspard d'Ansse de Villoison, το οποίο εκδόθηκε πριν από έναν αιώνα, αποτελεί μέχρι σήμερα την εκτενέστερη βιογραφία που διαθέτουμε για τον κορυφαίο αυτόν Γάλλο ελληνιστή του 18ου αιώνα. Προλογίζοντας το έργο του, ο Joret αναφέρεται κυρίως στις δυσκολίες τις οποίες αντιμετώπισε για τη συγκέντρωση των διάσπαρτων, σε δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες και αρχεία, επιστολών ενός λογίου ο οποίος υπήρξε «un des plus grands *épistoliers* de son temps, on pourrait dire de tout temps».¹ Ωστόσο, ανάμεσα στις τετρακόσιες και πλέον επιστολές, τις οποίες εντόπισε ο Joret μετά από πολυετή έρευνα και οι οποίες αντιπροσωπεύουν σπαράγματα της αλληλογραφίας την οποία διατηρούσε ο Villoison με διακεκριμένα πρόσωπα της εποχής του: «On n'a aucune de celles qu'il adressa au comte de Vergennes, à M. de Saint-Priest, à Choiseul-Gouffier et à tant de grands seigneurs dont il fut jusqu'en 1789 le client ou le protégé». Και επιπλέον: «Rien ne subsiste non plus des relations épistolaires qu'il entretint longtemps dans le Levant».²

Από τα προαναφερόμενα πρόσωπα, τα οποία διατέλεσαν διαδοχικά και πρέσβεις της Γαλλίας στην Ύψηλή Πύλη,³ ο M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διεξαγωγή των ερευνών του Γάλλου ελληνιστή στον ελληνόφωνο χώρο: Ο Villoison έφθασε

---

1. C. Joret, *D'Ansse de Villoison et l'hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, αρ. 182], Παρίσι 1910, σ. VI.

2. Βλ. τα αποσπάσματα αντίστοιχα στις σ. VI και VII του ίδιου έργου.

3. Σύντομα βιογραφικά σημειώματα και βιβλιογραφία για τους Γάλλους αυτούς πρέσβεις βλ. J.-L. Bacqué-Grammont – S. Kunalp – F. Hitzel, *Représentants permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)* [Varia Turcica, αρ. 22/4], Κωνσταντινούπολη – Παρίσι 1991, σ. 33-39.

στην Κωνσταντινούπολη (27 Σεπτεμβρίου 1784) μαζί με τα εκλεκτά μέλη της διπλωματικής αποστολής του Choiseul-Gouffier και πραγματοποιήσει τις διετείς έρευνές του υπό την αιγίδα του πρέσβη, καθώς αυτές διεξάγονταν κατ' εντολή του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Αφού λοιπόν επιστολές του Villoison προς τον Choiseul-Gouffier —ή ακόμη και προς άλλα πρόσωπα που ζούσαν τότε στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τα οποία πιθανώς θα ενημέρωνε για τις κινήσεις του— δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι σήμερα, βασικές πηγές για τις έρευνές του στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου παρέμεναν τα σπαράγματα του ταξιδιωτικού ημερολόγιου και των σημειώσεών του, μάλιστα μερικά αδημοσίευτα, τα οποία μόλις πριν από μερικά χρόνια συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν σε έναν τόμο από τον É. Famerie, ο οποίος επίσης παραθέτει στο τέλος της έκδοσης και ένα πρώτο χρονολόγιο των ταξιδιών του Γάλλου λογίου στην οθωμανική επικράτεια.⁴ Από το χρονολόγιο γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι, εκτός από τις περιόδους 13 Απριλίου-1 Ιουλίου 1785 και 20 Σεπτεμβρίου-18 Νοεμβρίου 1786, οι γνώσεις μας για τις κινήσεις του Villoison είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι ταξιδιωτικό ημερολόγιό του δεν σώζεται παρά μόνο για τις συγκεκριμένες σύντομες περιόδους· ο Famerie υποθέτει ότι ο Γάλλος ελληνιστής δεν κρατούσε συστηματικά ημερολόγιο και είχε αρκестεί στο να εκθέτει το ταξίδι του δι' αλληλογραφίας.⁵ Ασφαλώς, με τέτοιες διεξοδικές επιστολές θα ενημέρωνε για την πορεία των ερευνών του πρώτιστα τον πρέσβη της Γαλλίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία Choiseul-Gouffier.

4. J.-B.-G. d'Anse de Villoison, *De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)*, επιμ. É. Famerie [Altertumswissenschaftliche – Texte und Studien, αρ. 40], Hildesheim – Ζυρίχη – Νέα Υόρκη 2006 (το χρονολόγιο των ταξιδιών, σ. 263-265). Οι κύριες μελέτες για τις έρευνες του Villoison στον ελληνόφωνο χώρο και για τη σχέση του με τους Έλληνες είναι, κατά χρονολογική σειρά, οι εξής: Σ. Κουγέας, «Το ταξίδι του Villoison εις την Ελλάδα (1784-1786). Ήλθε θιασώτης της αρχαίας και έγινε ερευνητής της νέας ελληνικής γλώσσας», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 189-203· Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η φίλια Κοράνη-Villoison και τα προβλήματα της», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 65-85, 191-210· G. Tolia, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Παρίσι-Αθήνα 1997, ι-διαίτερα σ. 125-155· του ίδιου, «Græcophile et mishellène : Jean-Baptiste Gaspard d'Anse de Villoison (1750-1805), le premier néohelléniste», στο G. Grivaud (επιμ.), *Les mishellénismes. Actes du séminaire organisé à l'École française d'Athènes (16-18 mars 1998)* [Champs Helléniques Modernes et Contemporains, αρ. 3], σ. 57-67.

5. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 16 σημ. 57.

Πράγματι, πέντε από αυτές τις επιστολές σώζονται σήμερα ανάμεσα στα κατάλοιπα της αλληλογραφίας της γαλλικής πρεσβείας με τις προξενικές αρχές των Κυκλάδων και της Σμύρνης, ενώ η ίδια αυτή αλληλογραφία μας πληροφορεί επίσης για τις κινήσεις του Villoison. Από τις συγκεκριμένες επιστολές η πρώτη χρονολογικά στάλθηκε από τη Σαντορίνη (21 Αυγούστου 1785), οι δύο επόμενες από τη Νάξο (20 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1786), η τέταρτη από την Τήνο (23 Ιουλίου 1786) και η τελευταία από τη Σμύρνη (17 Σεπτεμβρίου 1786).⁶

Τι αντιπροσωπεύουν όμως οι σωζόμενες επιστολές σε σχέση με το σύνολο των επιστολών τις οποίες έστειλε τότε ο Γάλλος λόγιος προς τον πρέσβη, στην Κωνσταντινούπολη; Από αναφορές στις πέντε αυτές επιστολές, καθώς και σε επιστολές των προξενικών αρχών της Γαλλίας, προκύπτει ότι ο Villoison είχε στείλει προς τον Choiseul-Gouffier επίσης μία επιστολή από την Αθήνα και μία από την Άνδρο (πριν από τις 21 Αυγούστου 1785) και τουλάχιστον δύο ακόμη από τη Νάξο (αρχές Φεβρουαρίου 1785 και 9 Μαρτίου 1786).⁷ ωστόσο, οι σωζόμενες επιστολές της Νάξου, της Τήνου και της Σμύρνης αποτελούν και τις μόνες τις οποίες ο Villoison έγραψε προς τον Choiseul-Gouffier από τις 20 Μαΐου 1786 έως την αναχώρησή του από τη Σμύρνη για τη Γαλλία (13 Οκτωβρίου 1786). Η αλληλογραφία δεν μπορούσε να είναι ταχτική, αφού, όπως μας εξηγεί ο ίδιος ο συντάκτης των επιστολών αναφερόμενος συγκεκριμένα στη Νάξο: «Les occasions que fournissent les barques pour écrire, et recevoir des réponses, sont trop longues et trop peu sûres [...]».⁸ Επιπλέον, για την ασφαλή μεταφορά των επιστολών, θα έπρεπε να τις παραδώσει σε χέρια γνωστών προσώπων αλλά και έμπιστων, τα οποία θα πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη ή θα τις εμπιστεύονταν, με τη σειρά τους,

6. Οι πέντε αυτές επιστολές δημοσιεύονται στο τέλος της μελέτης μου (Παράρτημα, IV-VIII).

7. Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (στο εξής CADN), Ambassade de France à Constantinople, série D, Smyrne 18, επιστολή του J. Amoureux προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Σμύρνη, 1 Μαρτίου 1785· πβ. στο ίδιο, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον ίδιο παραλήπτη, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV)· στο ίδιο, Naxie 2, επιστολή του Charles προς τον ίδιο παραλήπτη, Νάξος, 9 Μαρτίου 1786.

8. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 1 Ιουνίου 1786 (Παράρτημα, VI).

σε δικούς τους γνωστούς που θα ταξίδευαν εκεί. Το εκτεταμένο δίκτυο των γαλλικών προξενικών αρχών και των εγκατεστημένων στις Σκάλες της οθωμανικής Ανατολής Γάλλων εμπόρων πρόσφερε αυτή τη δυνατότητα, αλλά η παράδοση της αλληλογραφίας δεν ήταν πάντοτε έγκαιρη, ή ακόμη και εξασφαλισμένη: Για παράδειγμα, ο Villoison αναφέρει ότι φοβόταν πως η επιστολή που είχε παραδώσει στα χέρια ενός Γάλλου εμπόρου εγκατεστημένου στην Αθήνα δεν θα έφθανε ποτέ στον πρέσβη· σε μια άλλη περίπτωση, αναγκάστηκε να στείλει τον υπηρέτη του στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να παραδώσει έγκαιρα την επιστολή του στον Choiseul-Gouffier, καθώς είχε λάβει τη λανθασμένη πληροφορία ότι ο πρέσβης θα αναχωρούσε εσπευσμένα για τη Γαλλία.⁹

Πάντως, παρά την αποσπασματικότητά του, το σωζόμενο αρχειακό υλικό διευρύνει τις γνώσεις μας για τις έρευνες του Villoison στην Κωνσταντινούπολη και στις Κυκλάδες καθώς: α) συμπληρώνει εν μέρει το χρονολόγιο των ταξιδιών του· β) επιβεβαιώνει ήδη γνωστές πληροφορίες και προσφέρει άγνωστα λεπτομερή στοιχεία για τον τρόπο διεξαγωγής και τα αποτελέσματα των ερευνών του στις περιοχές αυτές· γ) φωτίζει τα πρόσωπα τα οποία επί τόπου συνέβαλαν ποικιλότροπα στις έρευνές του. Ας εξετάσουμε όμως τα ζητήματα αυτά αξιοποιώντας τα νέα δεδομένα.

Συμπληρώσεις στο χρονολόγιο των ταξιδιών του

Για το πρώτο ταξίδι του Villoison στα νησιά του Αιγαίου δεν γνωρίζαμε μέχρι σήμερα παρά μόνο ότι ο Γάλλος λόγιος αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη στα τέλη Νοεμβρίου του 1784 και ότι, από τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους έως περίπου τα μέσα Μαρτίου του επόμενου έτους, επισκέφθηκε νησιά των Κυκλάδων, των Δωδεκανήσων και του βορειοανατολικού Αιγαίου, καθώς και τη Σμύρνη, ακολουθώντας την εξής διαδρομή: Τήνος, Μύκονος, Δήλος και Ρήνεια, Πάρος, Νάξος, Πάτμος, Λέρος, Κως, Αμοργός, Νάξος, Πάρος, Μύκονος, Λέσβος, Τσεσμέ, Σμύρνη.¹⁰ Ωστόσο, από μία επιστολή του προξενικού πράκτορα της Γαλλίας

9. Βλ. αντίστοιχα CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Ansse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785, και Naxie 2, επιστολή του ίδιου προς τον ίδιο, Νάξος, 1 Ιουνίου 1786 (Παράρτημα, IV, VI).

10. D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 263.

στην Τήνο, J. Estoupan, προς τον Choiseul-Gouffier πληροφορούμαστε ότι ο Villoison είχε φθάσει στο νησί αυτό ήδη στις 27 Νοεμβρίου και ότι επρόκειτο να αναχωρήσει στις 5 Δεκεμβρίου για τη Μύκονο, τη Δήλο, την Πάρο και την Αθήνα, με ένα πλοίο που ο Estoupan του είχε βρει.¹¹ Το ότι ο Γάλλος λόγιος είχε πρόθεση να επισκεφθεί την Αθήνα κατά τη διάρκεια του πρώτου αυτού ταξιδιού επιβεβαιώνεται και από τη συστατική επιστολή, με την οποία ο πρέσβης τον είχε εφοδιάσει για να την παραδώσει στον Estoupan και σχέδιο της οποίας σώζεται επίσης ανάμεσα στα κατάλοιπα της προξενικής αλληλογραφίας της Τήνου: «Ce savant qui voyage dans la Grèce par ordre et aux frais de la Cour, pour recueillir des manuscrits grecs, part d'ici pour se rendre à Tine, d'où il se propose de passer à Athènes», αναφέρεται στη συστατική επιστολή.¹² Τελικά, ο Villoison θα πραγματοποιούσε την επίσκεψή του στην Αθήνα αρκετούς μήνες αργότερα (3-10 Ιουνίου 1785), μετά από τα ταξίδια του στο Άγιο Όρος και στην ανατολική Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο. Πάντως, την απόφαση να επισκεφθεί την Αθήνα αργότερα δεν την είχε λάβει στην Κωνσταντινούπολη, όπως θεωρεί ο C. Joret,¹³ αλλά κατά τη διάρκεια του πρώτου ταξιδιού του στα νησιά του Αιγαίου, πράγμα που μαρτυρεί και ο πρόξενος της Γαλλίας στη Σμύρνη J. Amoureux, σε μια επιστολή του προς τον Choiseul-Gouffier: «M. de Villoison [...] m'a marqué de Naxie sous date du 4 février, devoir passer à Scio et à Mételin, d'où il se propose aller à Salonique, au Mont Athos, et terminer sa mission à Athènes».¹⁴

Στις αρχές Ιουλίου του 1785, ο Γάλλος λόγιος θα βρεθεί και πάλι στις Κυκλάδες και θα μείνει εκεί μέχρι τον Σεπτέμβριο της επόμενης χρονιάς, πραγματοποιώντας επανειλημμένες επισκέψεις σε αρκετά νησιά. Ακριβέστερα, σύμφωνα με το χρονολόγιο των ταξιδιών του, το οποίο

11. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Tine, επιστολή του J. Estoupan προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Τήνος, 2 Δεκεμβρίου 1784 (Παράρτημα, III).

12. Στο ίδιο, σχέδιο επιστολής του M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier προς τον J. Estoupan, Κωνσταντινούπολη, 19 Νοεμβρίου 1784 (Παράρτημα, II).

13. Joret, *ό.π.*, σ. 280. Το ίδιο αναφέρει και ο É. Famerie (D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 15).

14. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Smyrne 18, επιστολή του J. Amoureux προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Σμύρνη, 1 Μαρτίου 1785.

συνέταξε ο É. Famerie, ο Villoison ακολούθησε τότε την εξής πορεία: Κέα (στις 4 Ιουλίου), Κύθνος (στις 10-11 Ιουλίου), Κέα, Άνδρος, Σύρος και Νάξος (κατά τον Ιούλιο), Ίος (στις 30 Ιουλίου), Σαντορίνη, Ανάφη, Σαντορίνη, Σίκινος, Φολέγανδρος και Κίμωλος (κατά τον Αύγουστο), Σίφνος (2-9 Σεπτεμβρίου), Πάρος, Αντίπαρος, Πάρος, Νάξος, Μύκονος, Δήλος και Ρήνεια (κατά τον Σεπτέμβριο), Νάξος (από τον Οκτώβριο του 1785 μέχρι τον Ιανουάριο του 1786), Σαντορίνη και Ανάφη (κατά τον Φεβρουάριο ή τον Μάρτιο), Αστυπάλαια (στις 24 Φεβρουαρίου ή Μαρτίου), Αντίκερος, Κουφονήσια, Πάρος, Νάξος, Ρήνεια, Τήνος, Ρήνεια, Πάρος, Νάξος, Πάρος και Σμύρνη (από τον Μάρτιο μέχρι τον Σεπτέμβριο).¹⁵ Από τις σωζόμενες επιστολές στα προξενικά αρχεία των Κυκλάδων και της Σμύρνης συνάγονται οι ακόλουθες συμπληρωματικές πληροφορίες:

α) Στις 21 Αυγούστου 1785, ο Villoison βρισκόταν στη Σαντορίνη, είχε ήδη επισκεφθεί την Ίο και την Ανάφη και σχεδίαζε να επισκεφθεί, μεταξύ άλλων, την Κίμωλο και τη Σίφνο, αλλά και τη Σέριφο,¹⁶ στην οποία μάλλον δεν πήγε ποτέ.

β) Στις 27 Ιανουαρίου 1786 δεν είχε ακόμη αναχωρήσει από τη Νάξο.¹⁷

γ) Στις 9 Μαρτίου 1786 είχε ήδη πραγματοποιήσει, μαζί με τον φίλο του Charles, το ταξίδι στη Σαντορίνη και την Αστυπάλαια —πιθανώς δεν επισκέφθηκε ξανά την Ανάφη, αφού δεν την αναφέρει— και είχε επιστρέψει στη Νάξο, από όπου λίγες ημέρες μετά (στις 15 Μαρτίου) θα έστελνε τον υπηρέτη του στην Κωνσταντινούπολη, για να μεταφέρει έγκαιρα μια επιστολή του στον πρέσβη. Μέχρι τις αρχές Ιουνίου φαίνεται να παρέμεινε στη Νάξο, καθώς μας πληροφορεί ότι περίμενε εκεί ανυπόμονα την επιστροφή του υπηρέτη του από την οθωμανική πρωτεύουσα και παράλληλα την άφιξη στο νησί ενός καϊκιού από την Τήνο με προορισμό τη Σμύρνη, αφού: «À l'exception d'un seul caïque qui est maintenant

15. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 264-265.

16. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV).

17. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, δήλωση του G. B. Crispi, Νάξος, 27 Ιανουαρίου 1786, συνημμένη στην επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 1 Ιουνίου 1786 (Παράρτημα, VIa).

en voyage, on ne trouve à Naxie que de petites barques non pontées et incapables de traverser le Canal de Scion». ¹⁸

δ) Καθώς κανένα καΐκι ή σακολέβα δεν φαινόταν να φθάνει στη Νάξο, αποφάσισε να πάει να βρει κάποιο πλοίο στην Τήνο. Στις 18 Ιουνίου 1786 είχε ήδη αναχωρήσει από τη Νάξο. ¹⁹ Μετά από αρκετές ημέρες αναμονής και στην Τήνο, στις 19 Ιουλίου επιβιβάστηκε σε ένα πλοίο, αλλά το ταξίδι ματαιώθηκε λόγω κακοκαιρίας. Αναμένοντας τη βελτίωση του καιρού έμαθε ότι στη Σμύρνη και στην ευρύτερη περιοχή είχε ενσκήψει επιδημία πανώλης και, στις 23 Ιουλίου, σκεφτόταν να επιστρέψει στη Νάξο, καθώς εκεί ο φίλος του γιατρός Charles μπορούσε να τον φιλοξενήσει όσο διαρκούσε η επιδημία. ²⁰

ε) Τελικά, έφθασε στη Σμύρνη, μαζί με τον Charles, λίγες ημέρες πριν από τις 17 Σεπτεμβρίου 1786. Εκεί αποφάσισε, για οικονομικούς λόγους, να επισκεφθεί μόνο τα ερείπια της αρχαίας Εφέσου και όχι το Eskihisar, όπου αρχικά σκόπευε να μελετήσει από κοντά μια αρχαία επιγραφή, της οποίας το κείμενο είχε δημοσιευθεί. Το ταξίδι αυτό θα το πραγματοποιούσε επίσης με τη συνοδεία του φίλου του γιατρού. Μετά προγραμματίζε να επιστρέψει στη Γαλλία με ένα γαλλικό πλοίο, το οποίο θα αναχωρούσε από τη Σμύρνη στις 10 Οκτωβρίου. ²¹

Τοπικοί παράγοντες και παλαιογραφικές έρευνες στην Κωνσταντινούπολη

Ο Villoison παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον μέχρι τις 19 Νοεμβρίου 1784, αφού αυτή την ημερομηνία φέρει η συστατική επιστολή

18. Στο ίδιο, επιστολή του Charles προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 9 Μαρτίου 1786, και επιστολές του J.-B.-G. d'Anse de Villosion προς τον ίδιο παραλήπτη, Νάξος, 20 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1786 (Παράρτημα, V-VI)· το χωρίο βλ. στην τελευταία επιστολή.

19. Στο ίδιο, επιστολή του Charles προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 18 Ιουνίου 1786.

20. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Tine, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villosion προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Σαν Νικολό Τήνου, 23 Ιουλίου 1786 (Παράρτημα, VII).

21. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Smyrne 18, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villosion προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Σμύρνη, 17 Σεπτεμβρίου 1786 (Παράρτημα, VIII)· πβ. στο ίδιο, επιστολή του J. Amoureux προς τον ίδιο παραλήπτη, Σμύρνη, 18 Σεπτεμβρίου 1786.

που έλαβε από τον πρέσβη για τον προξενικό πράκτορα της Τήνου. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην οθωμανική πρωτεύουσα δεν ερεύνησε παρά μόνο δύο ιδιωτικές βιβλιοθήκες στην Ξηροκρήνη (Kurugesme), προκειμένου να εντοπίσει χειρόγραφους κώδικες με ανέκδοτα κείμενα τα οποία θα προκαλούσαν το ενδιαφέρον του. Πιο συγκεκριμένα, επισκέφθηκε εκεί τον έκπτωτο ηγεμόνα της Μολδαβίας Κωνσταντίνο Μουρούζη και έναν εξ αγγιστείας συγγενή του Μουρούζη και παλαιό αξιωματούχο του ονόματι Κωνσταντίνο Σλουτζιάρη (Sloutziari). Ο Γάλλος λόγιος έκρινε ότι οι βιβλιοθήκες αυτές δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς τα περισσότερα χειρόγρατά τους ήταν θρησκευτικού περιεχομένου: «des homélies, des livres ascétiques, des vies de pères du désert, des canons et autres drogues de cette nature». Ωστόσο, εκτίμησε ότι μερικά από αυτά ήταν αρκετά παλαιά (10ου-11ου αι.).²² Δεν είχε ακόμη ερευνήσει τις βιβλιοθήκες ορθόδοξων μονών, όπου ήλπιζε ότι θα πραγματοποιούσε σημαντικές ανακαλύψεις. Όπως έχει επισημανθεί, ο Villoison αναζητούσε χειρόγραφα παλαιότερα του 10ου αιώνα και έργα συγκεκριμένων αρχαίων συγγραφέων.²³

Η επίσκεψή του στην Ξηροκρήνη έγινε πριν από τις 10 Νοεμβρίου και η υποδοχή, την οποία ο Κ. Μουρούζης του επιφύλαξε εκεί, ήταν ιδιαίτερα θερμή, όπως μαρτυρεί και η ευχαριστήρια επιστολή του Choiseul-Gouffier προς τον Μουρούζη, με την οποία ο πρέσβης ζητούσε παράλληλα τη μεσολάβηση του παλαιού ηγεμόνα, ώστε η επικείμενη αποστολή του Villoison στον Άθω, «ce voyage de pure curiosité littéraire», να στεφθεί με επιτυχία.²⁴ Πράγματι, χάρη στη μεσολάβηση του Μουρούζη, ο Γάλλος λόγιος εξασφάλισε συστατικές επιστολές για αγιορείτικες μονές.²⁵ Ο Φαναριώτης άρχοντας τον σύστησε επίσης στον «elegantissimi & cultissimi virum ingenii Constantinum Sloutziari, Principi Constantino Bey Morusio affinem», ο οποίος, όπως μας πληροφορεί ο Villoison στα «Προλεγόμενα» της έκδοσης της *Ιλιάδος*, του δώρισε, μεταξύ άλλων, και ένα χειρόγραφο που είχε προσελκύσει την προσοχή του και περιελάμβανε

22. Joret, *ό.π.*, σ. 278-279.

23. Γ. Κουτζακιώτης, «Οι έρευνες του Villoison στον Άθω (1785). Απόηχοι, ερμηνείες και σπαράγματα», *Ο Ερανιστής* 26 (2007), 33-34.

24. Το σχέδιο της επιστολής αυτής περιέργως είναι αρχειοθετημένο μαζί με έγγραφα σχετικά με τη Μύκονο: CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Micony, σχέδιο επιστολής του M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier προς τον Κ. Μουρούζη, Πέρα, 10 Νοεμβρίου 1784 (Παράρτημα, I).

25. Κουτζακιώτης, *ό.π.*, σ. 30.

ένα γνωστό έργο του Νικομάχου του Γερασηνού με ανέκδοτα σχόλια.²⁶ Όμως, ο ίδιος ο Σλουτζιάρης δεν φαίνεται να είχε δικά του χειρόγραφα: Ο Villoison αναφέρει στη συνέχεια ότι αυτός ο οποίος τον ξενάγησε στη συγκεκριμένη βιβλιοθήκη και του έδειξε τα χειρόγραφά της ήταν ο πατέρας του Σλουτζιάρη. «Hujusce Sloutziari pater multos mihi ostendebat Codices [...]», γράφει ακριβέστερα.²⁷

Να υποθέσουμε λοιπόν ότι ο Villoison είχε ξεχάσει το όνομα του κατόχου της βιβλιοθήκης, ενώ θυμόταν με ακρίβεια το μικρό όνομα και το δυσπρόφερτο, τρίτης τάξεως αξίωμα (σλουτζιάρης)²⁸ του γιου του; Η υπόθεση αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας τα εξής: α) Οι εν λόγω οικοδεσπότες του Γάλλου λογίου, όπως θα δούμε, ανήκαν σε μια γνωστή οικογένεια Φαναριωτών, της οποίας μάλιστα ένα μέλος, τότε, μόλις είχε διατελέσει ηγεμόνας της Βλαχίας (1782-1783). β) Λίγα χρόνια πριν (1777), ένας άλλος ελληνιστής και μέλος της γαλλικής Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, ο Σουηδός Jacob Jonas Björnsthål, είχε γνωρίσει και είχε εντυπωσιαστεί από τη λογιότητα του ηλικιωμένου κατόχου της ίδιας βιβλιοθήκης, τον οποίο και ονομάζει στις εκδομένες επιστολές του²⁹ που ασφαλώς ο Villoison είχε διαβάσει.

26. Ο κώδικας με το έργο του Νικομάχου του Γερασηνού σώζεται σήμερα στη Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen και φέρει τα στοιχεία ταξινόμησης Philol. 66. Το ότι το χειρόγραφο αυτό δεν ήταν το μοναδικό το οποίο δώρισε τότε ο Κωνσταντίνος Σλουτζιάρης στον Γάλλο επισκέπτη του, το αποκαλύπτει ο ίδιος ο Villoison σε μια ανέκδοτη επιστολή του προς τον P.-M. Hennin, με ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1784, απόσπασμα της οποίας δημοσιεύει ο E. Jacobs («Johann Hartung zum Gedächtnis», *Aus der Werkstatt. Den deutschen Bibliothekaren zu ihrer Tagung in Freiburg, Pfingsten MCMXXV, dargebracht von der Universitätsbibliothek*, Freiburg im Breisgau 1925, σ. 95-96).

27. *Ομήρου Ιλιάς συν τοις σχολίοις*, επιμ. J.-B.-G. d'Ansse de Villosion, Βενετία 1788, σ. XLV-XLVII σημ. 1.

28. Για το αξίωμα αυτό των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών βλ. Δ. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδανίας*, τ. 3, Βιέννη 1819, σ. 503.

29. J. J. Björnsthål, *Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, England, Turkiet och Grekland*, επιμ. C. C. Gjörrwell, τ. 5, Στοχόλμη 1783, σ. 60-61. Για τον Σουηδό αυτόν λόγιο βλ. K. V. Zettersteen, «Jacob Jonas Björnsthål», στο B. Boëthius (επιμ.), *Svenskt biografiskt Lexikon*, τ. 4, Στοχόλμη 1924, σ. 723. Βλ. επίσης Δ. Γ. Αποστολόπουλος, «Πώς “βρέθηκαν” στα Τρίκαλα το 1779 ο Newton, ο Wolff και ο Boerhaave. Μία υπόθεση», *Ο Ερανιστής* 26 (2007), 287-292, όπου αναφέρεται και η ελληνική βιβλιογραφία για τον Björnsthål.

Θα πρέπει να προστεθεί ότι οι επιστολές στις οποίες ο Björnsthål καταγράφει τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του από την Κωνσταντινούπολη, εκδόθηκαν το 1783 στα σουηδικά και στα γερμανικά, το 1784 στα ολλανδικά και το 1786 στα ιταλικά· επιπλέον, ο Σουηδός λόγιος γνώριζε τον Villoison ήδη από το 1769 και αλληλογραφούσε μαζί του.³⁰ Αντίθετα από τον Björnsthål, ο Γάλλος ελληνιστής δεν είχε αποκομίσει καλές εντυπώσεις από τη γνωριμία του με τον πατέρα του Σλουτζιάρη: Τον χαρακτηρίζει ως «avide et ignorant», καθώς είχε αρνηθεί να του χαρίσει –και αργότερα είχε αναγκάσει τόσο τον ίδιο τον Villoison όσο και τον πρέσβη να χρησιμοποιήσουν διάφορα μέσα, προκειμένου να αποσπάσει– το δεύτερο χειρόγραφο που είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον του και το οποίο περιελάμβανε το ανέκδοτο, τότε, έργο του Ιωάννη του Αυδού *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας*. Τελικά, κατά τον Νοέμβριο του 1786, «après beaucoup de peines, de soins et de démarches», ο κώδικας αυτός περιήλθε στα χέρια του Choiseul-Gouffier.³¹ Δυο χρόνια αργότερα, ο Villoison, προλογίζοντας την έκδοση της *Ιλιάδος*, θα αναφερθεί δημόσια στον περιπετειώδη τρόπο απόκτησης του χειρογράφου από τους Γάλλους, αποφεύγοντας, ωστόσο, τους βαρείς χαρακτηρισμούς για τον ουσιαστικά άγνωστο μέχρι σήμερα,³² προηγούμενο κτήτορα του κώδικα:

30. Joret, *ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 3-4, 105-106, 180-181.

31. Στο ίδιο, σ. 297-298.

32. Το χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα στη Bibliothèque Nationale de France και φέρει τα στοιχεία ταξινόμησης Suppl. gr. 257· ως προηγούμενος κτήτοράς του αναφέρεται ο Choiseul-Gouffier. Βλ. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τρίτο μέρος, *Ancien fonds grec. Belles-lettres. Coislin - Supplément. Paris et Départements*, Παρίσι 1888, σ. 239. Ο κώδικας αυτός θεωρείται μέχρι σήμερα ο μόνος που μας παραδίδει το έργο του Ιωάννη του Αυδού *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας*: Βλ. το εισαγωγικό κείμενο του M. Dubuisson στην τελευταία έκδοση του έργου: Jean le Lydien, *Des magistratures de l'État romain* [Collection des Universités de France. Série grecque], επιμ. M. Dubuisson – J. Schamp, τ. 1, 2ο μέρος, Παρίσι 2006, σ. DCCXLI, όπου επίσης αναφέρεται, ανακριβώς, ότι το χειρόγραφο ανακαλύφθηκε το 1785 και ότι ανήκε στον Κωνσταντίνο Σλουτζιάρη. Επιπλέον, οι εκδότες του έργου νομίζουν ότι ο δεύτερος κώδικας που το διέσωξε είναι χαμένος και μάλιστα πιθανολογούν ότι καταστράφηκε (στο ίδιο, σ. DCCXLVIII-DCCXLIX), αγνοώντας τον εντοπισμό του δεύτερου αυτού κώδικα ήδη από το 1994, από τους συναδέλφους Δ. Γ. Αποστολόπουλο – Π. Δ. Μιχαηλάκη – Μάχη Παίτζη («Ένα περιώνυμο νομικό χειρόγραφο που ελάνθανε: Το “Χειρόγραφο Γ, του Γεράσιμου Αργολίδος”, ένας άγνωστος κώδικας του Νικολάου Καρατζά», *Ελληνικά* 45 (1995), 85-109).

«Hunc igitur Codicem statim indicavi illustrissimo Comiti de Choiseul-Gouffier, Christianissimi Regis ad Portam Othomanam Legato. Doctissimus ille & eloquentissimus vir, qui immortalī sua Græciæ descriptione Græciam, Gallicasque litteras ornavit, a Sloutziarii patre huncce librum Manuscriptum multo sudore ac labore extorsit, eumque utendum & edendum humanissime mihi concessit.»³³

Η πράξη του Villoison να μη μνημονεύσει δημόσια το όνομα του πατέρα του Σλουτζιάρη φαίνεται ότι ήταν συνειδητή επιλογή, αφού οι σωζόμενες επιστολές του προς τον Choiseul-Gouffier, μαρτυρούν ότι γνώριζε πολύ καλά ποιος ήταν ο κάτοχος του περιζήτητου χειρογράφου. Πιο συγκεκριμένα, το ζήτημα της απόκτησης του κώδικα με το ανέκδοτο έργο του Ιωάννη του Λυδού απασχολούσε έντονα τον Γάλλο λόγιο, όταν βρέθηκε για δεύτερη φορά στις Κυκλάδες, καθώς οι έρευνές του στις αγιορείτικες και σε άλλες ορθόδοξες μονές είχαν ολοκληρωθεί και οι ελπίδες του για τον εντοπισμό πολύτιμων χειρογράφων στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες είχαν διαψευστεί. Έτσι, γράφοντας τότε στον πρέσβη, δικαιολογούσε την επιμονή του για την απόκτηση του κώδικα ως εξής:

«Je vous demande bien pardon, Monsieur l'Ambassadeur, des peines que vous donne l'acquisition du manuscrit grec de Lygdus [sic], et je n'aurois jamais cru que ce Grec, dont on m'avoit depuis faussement annoncé la mort à Naxie, eut mis tant d'importance à ce livre. J'avais affecté de ne le regarder qu'en passant et avec la plus grande indifférence, chez le Prince Morusi qui se faisoit fort de l'obtenir du fils ; d'ailleurs la tête pleine des Ménandres, Bérosee & c. que j'espérois trouver à Patmos, au Mont Athos et dans les autres monastères que j'ai inutilement parcourus, j'étois alors beaucoup moins touché du manuscrit de Lyddus qui devient maintenant très précieux.»³⁴

Έναν χρόνο πριν, ο Villoison είχε προτείνει στον Choiseul-Gouffier έναν εκβιαστικό τρόπο για την απόκτηση του χειρογράφου, ο οποίος πιθανώς αποδείχθηκε ανεπαρκής, όπως το προηγούμενο απόσπασμα αφήνει να εννοηθεί. Ακριβέστερα, του είχε υποδείξει να χρησιμοποιήσει τον Κ. Μουρούζη, εκμεταλλεζόμενος την επιθυμία του έκπτωτου ηγεμόνα της

33. *Ομήρου Ιλιάς...*, ό.π., σ. XLV-XLVII σημ. 1.

34. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολή του J.-B.-G. d'Ansse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 1 Ιουνίου 1786 (Παράρτημα, VI).

Μολδαβίας να ανέλθει και πάλι στον θρόνο, αυτή τη φορά της Βλαχίας. Στην ίδια επιστολή, ο Γάλλος λόγιος μας αποκαλύπτει και το όνομα του κτήτορα του χειρογράφου, ο οποίος δεν ήταν άλλος από τον γνωστό Φαναριώτη βιβλιόφιλο και βιβλιογράφο Νικόλαο Καρατζά:

«J'ose prendre la liberté de rappeler à Votre Excellence [...] la prière que je lui ai faite au sujet du manuscrit grec de *Jean Lydus sur les Magistrats Romains* que Mr. le Prince Constantin Bey Morusi pourrait tirer des mains du vieux Caradzea qui dépend de lui. Mr. le Prince Constantin Bey Morusi se prêterait d'encore plus volontiers à seconder les vues de Votre Excellence, si elle daignait lui manifester son désir, puisqu'à présent il se meurt d'envie d'être Prince de Valachie, et qu'il sent combien il a besoin d'appuy pour lutter contre son compétiteur Mr. Mavrogeni. Ce manuscrit grec serait utile pour les Lettres, et c'est le seul qu'on puisse trouver dans le Levant.»³⁵

Την περίοδο εκείνη είχε πράγματι κυκλοφορήσει η φήμη ότι ο Κ. Μουρούζης προσπαθούσε να αποκτήσει τον θρόνο της Βλαχίας, πράγμα που όμως τελικά δεν πέτυχε· τον θρόνο αυτόν θα κέρδιζε αργότερα ο αντίπαλός του Ν. Μαυρογένης (1786-1790), ενώ ο ίδιος θα εξοριζόταν στην Τένεδο.³⁶ Ο Villoison μας πληροφορεί ότι είχε κυκλοφορήσει, επίσης, η ανυπόστατη φήμη ότι ο ηλικιωμένος, τότε, Ν. Καρατζάς είχε αποβιώσει. Επρόκειτο μάλλον για τον απόηχο του γεγονότος του θανάτου του ομώνυμου συγγενή του Καρατζά, ο οποίος είχε διατελέσει ηγεμόνας της Βλαχίας και είχε πεθάνει το 1784. Πάντως, η συγκεκριμένη πληροφορία του Villoison υποδηλώνει ότι, μετά τις πρώτες άκαρπες προσπάθειες του πρέσβη, ο Γάλλος ελληνιστής ήλπιζε πλέον ότι μόνο μετά τον θάνατο του Φαναριώτη λογίου Νικολάου Καρατζά θα αποκτούσε το ανέκδοτο έργο του Ιωάννη του Λυδού, το οποίο είχε αποφασίσει πια να εκδώσει. Μάλιστα, ανυπομονούσε να αρχίσει τη μεταγραφή και τη μετάφραση του κειμένου του όντας στις Κυκλάδες: «[...] le manuscrit de Lyddus que

35. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Ansse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV). Ο E. Jacobs (ό.π., σ. 96) αναφέρει ότι ο Villoison βρήκε το χειρόγραφο με το ανέκδοτο έργο του Ιωάννη του Λυδού «in den Händen eines Karadscha», τον οποίο όμως δεν συσχετίζει με τον Κωνσταντίνο Σλουτζιάρη.

36. Φ. Μαρινέσκου, *Η τραπεζουντιακή οικογένεια Μουρούζη. Γενεαλογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 83.

je brûlois d'impatience de posséder, de transcrire pour l'impression, de traduire, et dont je comptois l'acquisition facile d'après votre dernière lettre du mois de janvier (1786)», έγγραφε στον Choiseul-Gouffier από τη Νάξο.³⁷ Αλλά και ο γιατρός Charles αποκάλυπτε τότε στον πρέσβη το υπερβολικό ενδιαφέρον του φιλοξενούμενού του, Villoison, για τον κώδικα:

«[...] toutes ces aventures ont maintenant fort dégouté M^r. de Villoison, ses courses dans la Morée et dans les Isles, et les fatigues du corps auxquelles il n'étoit point accoutumé, surtout dans un climat chaud, ont fort délabré son estomac. Je n'attens que les premiers froids, pour lui faire prendre pendant quarante jours, des remèdes qui, joints au régime le rétabliront totalement. Cet hiver, il se recommande à la bonté de Votre Excellence pour le manuscrit grec qu'il vous a souvent prié de demander pour lui, et qui l'intéresse beaucoup plus que sa santé ; il vous supplie de vouloir bien avoir la bonté de lui faire savoir ches moi, si vous avez pu déterminer M^r. le Prince Constantin Bey Morusi à le lui faire céder.»³⁸

Το ενδιαφέρον του Villoison για το εν λόγω χειρόγραφο δεν είχε ατονήσει μέχρι την αναχώρησή του για τη Γαλλία. Το μαρτυρεί η τελευταία επιστολή του προς τον Choiseul-Gouffier, την οποία έστειλε από τη Σμύρνη στις 17 Σεπτεμβρίου 1786 και στην οποία αναφέρει κλείνοντας: «Je vous prie aussi, Monsieur l'Ambassadeur, de vouloir bien ne pas perdre de vue le manuscrit de Lyddus».³⁹ Κατά τον Νοέμβριο του 1786, όπως σημειώθηκε, το ζήτημα του κώδικα θα λάβαινε αίσιο τέλος για τους Γάλλους. Τη λύση φαίνεται να έδωσε η επιδείνωση της υγείας του παράλυτου τότε Ν. Καρατζά, ο οποίος απεβίωσε τελικά κατά το επόμενο έτος.⁴⁰ Όμως, ο Villoison δεν θα πραγματοποιούσε τελικά το σχέδιό του να εκδώσει για πρώτη φορά το έργο *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας*: επιστρέφοντας στη Γαλλία, η συγκεκριμένη έκδοση δεν αποτελούσε

37. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 1 Ιουνίου 1786 (Παράρτημα, VI).

38. Στο ίδιο, επιστολή του Charles προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 7 Οκτωβρίου 1785.

39. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Smyrne 18, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Σμύρνη, 17 Σεπτεμβρίου 1786 (Παράρτημα, VIII).

40. P. P. Panaitescu, «Un manuscrit necunoscut al "Efimeridelor" lui Constantin Caragea Banul», *Buletinul Comisiei istorice a României* 3 (1924), 115, 141.

πλέον γι' αυτόν θέμα προτεραιότητας. Το ανέκδοτο έργο του Ιωάννη του Λυδού θα έβλεπε εντέλει το φως της δημοσιότητας το 1812, λίγα χρόνια μετά τον πρόωρο θάνατο του Villoison (1805).⁴¹ Παρουσιάζοντας την έκδοση, οι συντάκτες του *Φιλολογικού Τηλεγράφου* θα πληροφορούσαν αργότερα τους Έλληνες αναγνώστες ότι: «Εις την επιμέλειαν του περιφήμου σοφού Γάλλου Βιλλοαζών και εις τον φιλόκαλον ζήλον του κυρίου Choiseul-Gouffier χρεωστούμεν την ανακάλυψιν τούτου του πολυτίμου συγγράμματος [...]» και ότι ο «αυθέντης Μουρούζης [...] τιμών τον πρέσβυν, το έδωκε δώρον αυτώ».⁴² Το όνομα του Νικολάου Καρατζά είχε επιτυχώς διαγραφεί.

Τοπικοί παράγοντες και επιγραφικές έρευνες στις Κυκλάδες

Πέρα από τις συστατικές επιστολές για συγκεκριμένες αγιορείτινες μονές, ο Villoison είχε εφοδιαστεί στην Κωνσταντινούπολη επίσης με ένα γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Γαβριήλ Δ', το οποίο απευθυνόταν γενικά στους ορθόδοξους αρχιερείς και μοναχούς «κατά την Ελλάδα και Πελοπόννησον και Αιγαίον Πέλαγος», καθώς και με μια επιστολή του δραγουμάνου του στόλου Νικολάου Μαυρογένη, με αποδέκτες τους προεστώτες και επιτρόπους όλων των νησιών του Αιγαίου και ιδιαίτερα «των νησίων Μητυλήνης, Χίου, Παροναξίας, Σαντορήνης, Μηκώνων».⁴³ Παράλληλα, ο Choiseul-Gouffier φαίνεται να είχε συντάξει μια σειρά συστατικών επιστολών, τις οποίες θα παραλάμβαναν οι κατά τόπους Γάλλοι πρόξενοι, υποπρόξενοι ή προξενικοί πράκτορες. Το εκτεταμένο δίκτυο των γαλλικών προξενικών αρχών και των εγκατεστημένων στις Σκάλες της οθωμανικής Ανατολής Γάλλων υπηκόων θα εξασφάλιζε στον Villoison όχι μόνο τη διακίνηση της αλληλογραφίας του αλλά και τις βασικές προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή των ερευνών του: διαμονή, διατροφή, μέσα μεταφοράς, πληροφοριοδότες για αρχαίες επιγραφές και χειρόγραφα.

Αναφέρθηκε ήδη η περίπτωση του Γάλλου προξενικού πράκτορα της

41. Joret, *ό.π.*, σ. 298.

42. Βλ. «Ιστορία», *Φιλολογικός Τηλέγραφος* 1817, σ. 1, 3.

43. Α. Σιγάλας, «Συστατικά γράμματα του διερμηνέως του στόλου Νικολάου Μαυρογένους και άλλων προς Villoison», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1931, σ. 290-293.

Τήνου J. Estoupan. Τον ίδιο ρόλο διαδραμάτισε στην Κέα η οικογένεια Πάγκαλου, μέλη της οποίας αντιπροσώπευαν στο νησί τη Γαλλία και άλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη· μια πενταετία αργότερα, ο Γάλλος ελληνιστής θυμόταν ακόμη πόσο τον «εδεξιώθησαν μεγάλως» εκεί και ζητούσε να μάθει νέα για τους φίλους του Παγκάλους, ανήσυχος από την πληροφορία που είχε λάβει, για τη σφαγή των προεστώτων της Κέας από τον οθωμανικό στόλο.⁴⁴ Ανάλογα τιμητική και φιλική ήταν και η υποδοχή την οποία του επιφύλαξε στα Φηρά της Σαντορίνης ο ρωμαιοκαθολικός επίσκοπος Θήρας Πέτρος Δελένδα· ωστόσο, ο Villoison διαπίστωσε ότι, αντίθετα από τους ρωμαιοκαθολικούς κατοίκους του νησιού, οι ορθόδοξοι Έλληνες (*Grecs schismatiques*) μισούσαν τους Γάλλους, καθώς μάλιστα: «[...] ils croyent que nous seuls les retenons dans les fers qu'ils voudroient briser».⁴⁵ Επίσης, όπως στην Κέα η οικογένεια Πάγκαλου, στην Ίο μια άλλη οικογένεια, εκείνη των Βαλέτα, πρόσφερε φιλοξενία στον Γάλλο λόγιο.

Πιο συγκεκριμένα, στην Ίο –την οποία ο Villoison θεώρησε γοητευτική (*charmante*), χωρίς όμως αρχαιολογικό ενδιαφέρον, καθώς αναφέρει μόνο ότι βρήκε εκεί «une longue inscription assez mal traitée»– φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Γιαννάκη Βαλέτα, γιου του Σπυρίδωνος που τότε δεν ζούσε πια και ήταν εκείνος που είχε φιλοξενήσει τον Choiseul-Gouffier, τον Μάιο του 1776, κατά το πρώτο ταξίδι του στην οθωμανική επικράτεια. Ο Σπυρίδων ήταν γιος του Paul Valette από την Chartres και, λόγω της γαλλικής καταγωγής του, είχε αναγνωριστεί ως προστατευόμενος της Γαλλίας, αρχικά από τον πρέσβη Roland Puchot, comte des Alleurs (1747-1754), και στη συνέχεια από τον διάδοχό του Charles Gravier, comte de Vergennes (1756-1768).

Η επίσκεψη του Γάλλου ελληνιστή στην Ίο πρόσφερε στην οικογένεια Βαλέτα την ευκαιρία για να θέσει εκ νέου το ζήτημα της καταγωγής της και της έκδοσης σχετικού εγγράφου προστασίας (*patente*) από την

44. Α. Κοράκης, *Αλληλογραφία*, τ. 1, 1774-1798, Αθήνα, έκδ. ΟΜΕΔ, 1964, σ. 145-146. Βλ. επίσης Joret, *ό.π.*, σ. 293. Πβ. D'Anse de Villosion, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 204, 205.

45. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villosion προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV). Για τον Π. Δελένδα, βλ. Δ. Ν. Κασαπίδης, *Εκκλησιαστική προσωπογραφία της Σαντορίνης. Ο Καθολικός κλήρος (13ος - 20ός αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 227-233.

πρεσβεία: Ο Villoison, γράφοντας αργότερα από τη Σαντορίνη στον πρέσβη, του υπέβαλε το σχετικό αίτημα του Γιαννάκη Βαλέτα, διαβεβαιώνοντας παράλληλα ότι ήταν «fort attaché à la France, sa patrie»: μάλιστα στη συγκεκριμένη επιστολή είχε επισυνάψει αντίγραφα της τελευταίας «πατέντας» του Σπυρίδωνος Βαλέτα και μιας βεβαίωσης, που ο ίδιος ο Choiseul-Gouffier είχε συντάξει στην Ίο και με την οποία αναγνώριζε τις τιμές της οικογένειας Βαλέτα προς το πρόσωπό του.⁴⁶ Ας προστεθεί ότι ο συγγραφέας του *Voyage pittoresque de la Grèce*, στον πρώτο τόμο του έργου του, αναφέρεται στους φιλόξενους κατοίκους του νησιού αυτού και στη βεβαίωση την οποία του είχαν ζητήσει, χωρίς όμως να σημειώνει το όνομά τους.⁴⁷ Ένα άλλο μέλος της οικογένειας, ο βοεβόδας της Ίου Λεονάρδος Βαλέτας, είχε δώσει στον Villoison μια συστατική επιστολή για τον βοεβόδα της Σερίφου Κόμισο, την οποία ο Γάλλος λόγιος δεν παρέδωσε, αφού μάλλον δεν επισκέφθηκε ποτέ τη Σέριφο. Η επιστολή σώζεται σήμερα στα κατάλοιπα του Villoison και συνοδεύεται από μία σημειώσή του, η οποία μας πληροφορεί, μεταξύ άλλων, και για την επιτυχία της μεσολάβησης, της δικής του και του πρέσβη, προκειμένου η Ύψηλή Πύλη να αναγνωρίσει τα μέλη της οικογένειας Βαλέτα ως Γάλλους και να εκδώσει σχετικό διάταγμα.⁴⁸

Πέρα από τα προαναφερόμενα πρόσωπα τα οποία συνέδραμαν τον Villoison, υπήρξε και ένα άλλο πρόσωπο που συνέβαλε καθοριστικά στις

46. CADN, στο ίδιο και συνημμένο έγγραφο (Παράρτημα, IVa). Ο αναφερόμενος από τον Villoison Γιαννάκης Βαλέτας είναι μάλλον το ίδιο πρόσωπο με τον Ιωάννη Βαλέτα, πατέρα του Σπυρίδωνος (1779-1843): γι' αυτόν βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της *Πολιτικής Οικονομίας* του J. B. Say», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη* [ΕΜΝΕ. Παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων», αρ. 9], Αθήνα 1994, σ. 110.

47. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, τ. 1, Παρίσι 1782, σ. 21. Το συνημμένο στην επιστολή του Villoison αντίγραφο της βεβαίωσης μαρτυρεί, επιπλέον, την ακριβή ημερομηνία της επίσκεψης του Choiseul-Gouffier στην Ίο (22 Μαΐου 1776) και το γεγονός ότι ο φιλέλληνας ευγενής συνοδεύονταν εκεί από τον L.-J.-F., comte de Truguet, τότε αξιωματικό της φρεγάτας *L'Atalante*, καθώς η βεβαίωση έφερε επίσης την υπογραφή αυτού του προσώπου. Οι πληροφορίες αυτές δεν ήταν γνωστές μέχρι σήμερα: βλ. G. Poumarède, «Voyageur dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle. L'itinéraire de Choiseul-Gouffier en 1776 à la lumière de sources inédites», στο Odile Cavalier (επιμ.), *Le voyage en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier*, Αβινιόν - Le Pontet 2007, σ. 27.

48. Σιγάλας, ό.π., σ. 294-295.

έρευνές του στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων και για το οποίο ελάχιστα πληροφορίες είναι γνωστές. Πρόκειται για τον γιατρό Charles, για τον οποίο ο C. Joret αναφέρει ότι φιλοξένησε τον Villoison στη Νάξο τον χειμώνα μεταξύ των ετών 1785-1786, ότι αργότερα τον συνόδευσε στα ταξίδια του στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης και ότι η κατοικία του γιατρού στη Νάξο αποτέλεσε για τον διακεκριμένο ελληνιστή όχι μόνο έναν χώρο αποκατάστασης της υγείας του και μια σταθερή διεύθυνση για την αλληλογραφία του, αλλά και ένα εργαστήριο όπου ετοίμαζε κείμενα προς έκδοση.⁴⁹

Ωστόσο, ο Villoison είχε γνωρίσει τον Charles ήδη έναν χρόνο πριν, κατά το πρώτο ταξίδι του στις Κυκλάδες, και ακριβέστερα τον Δεκέμβριο του 1784 στη Μύκονο, όπου ο γιατρός διέμενε τότε και όπου προφανώς είχε φιλοξενήσει τον υψηλό επισκέπτη του, καθώς μάλιστα διατελούσε παράλληλα στο ίδιο νησί και προξενικός πράκτορας της Γαλλίας. Ήδη από την πρώτη εκείνη επίσκεψη του Villoison, ο Charles είχε επιδειξει υπερβάλλοντα ζήλο για την επιτυχία των ερευνών του Γάλλου ακαδημαϊκού, πράγμα που είχε αναγνωριστεί και από τον πρέσβη: «M. de Villeoison qui se loue infinim(en)t des égards que vous lui avés témoigner à son passage, m'en a rendu un compte avantageux. Je saisis avec plaisir cette occasion de vous en témoigner ma satisfaction», του έγραφε ο Choiseul-Gouffier.⁵⁰ Πράγματι, ο γιατρός δεν είχε περιοριστεί μόνο στο να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον φιλοξενούμενό του στη Μύκονο, αλλά επίσης τον είχε συνοδέψει στην πρώτη επίσκεψή του στη Δήλο, όπου κινδύνευσαν να πεθάνουν από δίψα. Τη συγκεκριμένη περιπέτειά τους, όπως και όσα συνέβησαν κατά τη δεύτερη επίσκεψή τους στο έρημο αυτό νησί,⁵¹ επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Charles, γράφοντας αργότερα από τη Νάξο στον πρέσβη:

«[...] nous venons de revoir ensemble dans le plus grand détail les antiquités de Délos ; il y a encore trouvé de nouvelles inscriptions grecques qui

49. Joret, *ό.π.*, σ. 294-296. Για τις έρευνες του Villoison στη Νάξο και τις εντυπώσεις του από το νησί και τους κατοίκους του βλ. Ε. Ν. Φραγκίσκος, «D'Anse de Villoison, ένας γάλλος ακαδημαϊκός συνομιλητής του Νικόδημου Αγιορείτη στον Άθω και επισκέπτης της Νάξου (1785-1786)», *Ναξιακά Γράμματα* 11 (Απρίλιος-Ιούνιος 2014), 7-22 και 12 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2014), 9-21.

50. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Micony, επιστολή του M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier προς τον Charles, Κωνσταντινούπολη, 6 Αυγούστου 1785.

51. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 136, 137, 138. Βλ. επίσης Joret, *ό.π.*, σ. 282-283, 294.

lui avoient échappé dans son premier voyage, mais il a bien pensé ne les pas rapporter. Nous avons passé ensemble une fort mauvaise nuit sous les armes, et toujours au moment d'être assassiné par les corsaires ; en revenant nous avons manqué avoir le sort de quatre Miconiotes, qui, quelques jours auparavant, s'étoient noyés en allant à Samos. Nous dans notre premier voyage à Délos, où les vents contraires nous ont retenu quatre jours, nous avions été au moment de périr de soif dans cette isle fameuse [...]»⁵²

Μετά από το πρώτο ταξίδι των δύο ανδρών στη Δήλο, ακολούθησαν πολλά άλλα κοινά ταξίδια στα περισσότερα από τα νησιά των Κυκλάδων τα οποία ο Villoison έμελλε να επισκεφθεί: Το ιατρικό επάγγελμα του Charles, οι επανειλημμένες επισκέψεις του σε ασθενείς στα νησιά και οι γνωριμίες του εκεί φαίνεται ότι καθόρισαν στο εξής και το πρόγραμμα των ταξιδιών του Γάλλου λογίου στο νησιωτικό αυτό σύμπλεγμα, καθώς, όπως εξηγούσε στον Choiseul-Gouffier: «[...] en qualité de médecin, [Charles] m'a fait ouvrir une foule de portes qui m'auroient toujours été fermées, et m'a mis à portée d'étudier cette nation [les Grecs] que je veux approfondir. C'est un observateur de beaucoup d'esprit, fort éclairé et fort judicieux, qui connoit bien le monde où tous ses parents jouent un grand rôle».⁵³ Επιπλέον, μετά τη μόνιμη εγκατάσταση του Charles στη Νάξο κατά το φθινόπωρο του 1785, η εκεί κατοικία του πρόσφερε στον Villoison όχι μόνο ένα καταφύγιο αλλά και ένα σταθερό ορμητήριο για επανειλημμένες ολιγοήμερες επισκέψεις σε αρκετά νησιά των Κυκλάδων: «[...] je fis de sa maison le centre de mes excursions dans les îles voisines où il m'indiquoit des antiquités, et où il aidait mes recherches par ses recommandations ; [...] et je vivois tranquillement avec M^r. Charle et avec Platon», πληροφορούσε τον πρέσβη.⁵⁴ Άλλωστε, όπως δήλωνε αρ-

52. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολή του Charles προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 7 Οκτωβρίου 1785.

53. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV).

54. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 1 Ιουνίου 1786 (Παράρτημα, VI). Κατά τα ίδια χρόνια, στη Νάξο ήταν εγκατεστημένος και ο γιατρός Antonio Grilli· βλ. B. Slot, «Γιατροί και ιατρική στη Νάξο 16ος - αρχή 19ου αιώνα», *Φλέα* 30 (Απρίλης-Ιούνιος 2011), 14.

γότερα: «Excepté mon ami M^r. Charle, auquel j'ai tant d'obligations, je ne connois aucune persone dans les îles qui vit avec plaisir un étranger lui causer dans sa maison un dérangement qui durât plus de huit jours».⁵⁵

Ήδη πριν από την εγκατάσταση του Charles στη Νάξο, ο Villoison, προφανώς επιθυμώντας να του ανταποδώσει τις υπηρεσίες τις οποίες του προσέφερε, πρότεινε στον Choiseul-Gouffier να αξιοποιήσει το έμπιστο αυτό πρόσωπο στα νησιά του Αιγαίου ή αλλού· μάλιστα επισήμανε στον πρέσβη ότι ο Charles, όταν ήταν προξενικός πράκτορας στη Μύκονο, είχε σώσει πολλές φορές γαλλικά πλοία από τις παγίδες που τους είχαν στήσει οι Άγγλοι κουρσάροι, σε συνεργασία με τους Έλληνες, («nos ennemis jurés»)⁵⁶. Έκτοτε, τόσο ο Villoison όσο και ο ίδιος ο Charles, γράφοντας στον Choiseul-Gouffier, έθεσαν επανειλημμένα το ζήτημα του διορισμού του γιατρού σε προξενική θέση, προτείνοντας συγκεκριμένα την ανασύσταση εκείνης της Νάξου ή της Μυτιλήνης, όπου δεν υπήρχε προξενική αρχή της Γαλλίας, παρά τη μεγάλη σημασία των δύο νησιών για το γαλλικό εμπόριο και τη ναυτιλία. Στο μεταξύ όμως ο Charles είχε κατηγορηθεί για τον φόνο ενός μέλους της οικογένειας Κορονέλλι. Επίσης, την ίδια περίοδο, η ρωμαιοκαθολική κοινότητα της Νάξου κλυδωνιζόταν από τη διαμάχη του αρχιεπισκόπου Ιωάννη Βαπτιστή Κρίσπη με τον ηγούμενο της μοναστικής κοινότητας των Λαζαριστών Ponce Dejean,⁵⁷ και ο πρέσβης είχε πληροφορηθεί ότι ο γιατρός και ο υψηλός φιλοξενούμενός του είχαν λάβει μέρος στη διαμάχη αυτή. Ο Choiseul-Gouffier θα εξασφάλιζε εντέλει στον Charles το βεράτι της Υψηλής Πύλης για την προξενική θέση της Νάξου, αλλά δεν θα του το έστελνε παρά ύστερα από πολλές εξηγήσεις και διαβεβαιώσεις του Villoison για την αθωότητα του

55. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Tine, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Σαν Νικολό Τήνου, 23 Ιουλίου 1786 (Παράρτημα, VII).

56. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV).

57. Οι σωζόμενες επιστολές του Villoison προς τον Choiseul-Gouffier περιέχουν αρκετές λεπτομέρειες για τη συγκεκριμένη διαμάχη, οι οποίες δεν αναφέρονται στη σχετική ιστοριογραφία· βλ. Μ. Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Οι Πατέρες Λαζαριστές στην Ελλάδα, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη (1783-2004)*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 349-350. Επιπρόσθετες λεπτομέρειες για τη διαμάχη αυτή βλ. στο άρθρο του Slot, ό.π., σ. 13.

γιατρού και μετά από την αποστολή διαφόρων σχετικών εγγράφων από τον ίδιο τον Charles προς την πρεσβεία. Πιο συγκεκριμένα, το βεράτι στάλθηκε στις 5 Οκτωβρίου 1786, όταν τα πνεύματα είχαν ηρεμήσει στη Νάξο και όταν ο διακεκριμένος ελληνιστής είχε πια αναχωρήσει από το νησί και ετοιμαζόταν να επιστρέψει στη Γαλλία.⁵⁸

Εκτός από τη μνεία για τον εντοπισμό μιας επιγραφής στην Ίο, οι σωζόμενες επιστολές του Villoison προς τον Choiseul-Gouffier μας πληροφορούν και για τις επιγραφικές έρευνές του στην Ανάφη.⁵⁹ Αλλά οι πληροφορίες αυτές δεν προσθέτουν ουσιαστικά τίποτε νεότερο σε όσα ήδη γνωρίζουμε από τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα κείμενά του. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από την αντιπαράβολή των πληροφοριών:

Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785
(Παράρτημα, IV)

D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*,
ό.π., σ. 106-107, 126-127, 162, 184

«à 2 heures de chemin du village, il y a un couvent de la Vierge *Calamiotissa*, situé sur les ruines du fameux temple d'Apollon *Æglete* ; c'est là [...] que j'ai trouvé de belles inscriptions, utiles pour l'histoire, pour la mythologie, et pour la langue ; elles sont en dorique, comme presque toutes celles des îles ;»

«Ce monastère, dédié à la Vierge et surnommé *Καλαμίτισσα* [sc. *Καλαμιώτισσα*], a été bâti avec les débris du fameux temple d'Apollon, qui fut surnommé *Æglete* [...]. Près du même endroit, j'ai trouvé de belles inscriptions sur les portes des maisons dépendantes du couvent ; [...] plusieurs décrets, en dorique et en attique [...]

«À une heure de ce chemin de ces ruines, j'ai copié dans les vignes une longue inscription où l'on trouve le nom de tous les peuples, et de tous les particuliers qui avoient le droit d'hospitalité à Anaphi.»

«Je vis de même, à Namfi, l'ancienne Anaphe, au milieu des vignes, une grosse pierre [...] où étoient marquées les noms de tous ceux auxquels les Anaphéens accordoient ce droit appelé ΠΡΟΞΕΝΙΑ pour eux et pour leurs enfans ; [...]

58. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολές του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 20 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1786, και Tine, επιστολή του ίδιου προς τον ίδιο, Σαν Νικολό Τήνου, 23 Ιουλίου 1786 (Παράρτημα, VI-VIII)· πβ. στο ίδιο, Naxie 2, επιστολές του Charles προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 7 Οκτωβρίου 1785, 9 Μαρτίου, 20 Μαΐου, 1 και 18 Ιουνίου 1786, και σχέδιο επιστολής του δεύτερου προς τον πρώτο, Κωνσταντινούπολη, 5 Οκτωβρίου 1786.

59. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV).

«Il y en a une encore plus curieuse au village même, encastree dans le mur de la maison du Vice-Waivode ; je l'ai fait arracher pour la copier à mon aise ; mais les lettres étoient usées et effacées dans plusieurs endroits qui heureusement ne sont pas nécessaires pour le sens ; j'en donnerai la substance, sans pouvoir publier l'inscription en entier.»

«À deux heures et demie de distance de ce couvent [...] on trouve le seul village de l'île de Nanfi. J'y ai vu et copié sur la porte de la maison du waivode, où on perçoit la dime, un beau décret dorique du peuple et du sénat d'Anaphe, ΕΔΟΞΕ ΤΑ ΒΟΥΛΑ ΚΑΙ ΤΩ ΔΑΜΩ ΑΝΑΦΑΙΩΝ [...] : il y est parlé d'un temple de Vénus dans cette île. [...]»

Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Villoison δεν περιορίζονταν μόνο στην παλαιογραφία και την επιγραφική, αλλά εκτείνονταν σε όλους τους επιστημονικούς τομείς που θα του επέτρεπαν να μελετήσει τον αρχαίο συγκριτικά με τον σύγχρονό του ελληνόφωνο κόσμο και να συνθέσει ένα έργο για την αρχαία και νεότερη Ελλάδα. Όπως μας έδειξε η μελέτη των ερευνών του Γάλλου ελληνιστή στον Άθω,⁶⁰ το πλαίσιο αυτό των ερευνητικών στόχων του είχε διαμορφωθεί πολύ πριν να πραγματοποιήσει το ταξίδι του στην οθωμανική επικράτεια. Το μαρτυρεί και ο ίδιος ο Villoison σε μία από τις επιστολές του προς τον Choiseul-Gouffier, όπου επίσης προσδιορίζει και το περιεχόμενο του έργου που σκεφτόταν να εκπονήσει:

«Vous savez, Monsieur l'Ambassadeur, que je m'occupe depuis longtemps d'un grand ouvrage sur la Grèce ancienne et moderne ; ce sera le résultat de mes recherches et mes études dans ce genre. J'y donnerai surtout l'histoire de tous les insulaires et des différents peuples de la Grèce, qui ne sont pas assez connus, et méritent de l'être. Jusqu'icy on ne s'est occupé que des Athéniens, et un peu des Lacédémoniens.»⁶¹

Ένα τέτοιο μνημειώδες έργο δύσκολα θα μπορούσε να ολοκληρωθεί, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς ο εμπνευστής του όχι μόνο είχε παράλληλα και άλλα εκδοτικά σχέδια, αλλά επιπλέον έθετε κατά διαστήματα και νέα, όπως για παράδειγμα το έργο *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας* του Ιωάννη του Λυδού, το οποίο, όπως διαπιστώσαμε, τον είχε αρκετά απασχολήσει.

60. Κουτζακιώτης, ό.π., σ. 23-58, ιδιαίτερα σ. 43-45.

61. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785 (Παράρτημα, IV).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ¹

I

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Micony, σχέδιο επιστολής του M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier προς τον Κ. Μουρούζη, Πέρα, 10 Νοεμβρίου 1784.

S(on) A(ltesse) M. le Prince Const(ant)in Moruzzi à Couroutchesmé

À Pera, le 10 (novem)bre 1784

M^r.

Le Sieur de Villeoison ne m'a pas laissé ignorer l'accueil favorable qu'il a reçu de Votre Altesse et la bonté qu'elle a eu de lui confier les anciens manuscrits grecs de sa bibliothèque. Je vous en fais, M^r., mes très humbles remerciemens. En obligeant cet académicien, vous avés rendus service à ma Cour par ordre de laquelle il voyage, pour des recherches en ce genre. Il se propose d'aller les continuer sur le Mont Athos, objet principal de sa mission. Votre Altesse mettroit le comble à ses bontés pour lui et à ma reconnaissance, si elle daignoit prendre quelque intérêt à ce voyage de pure curiosité littéraire, et faciliter au S^r. de Villeoison les moyens de la faire avec agrément et utilité.

Je suis ravi, M^r., que cette occasion me procure le plaisir d'entrer en relation avec Votre Altesse. Je désire être à même, pend(an)t le cours de mon ambassade, d'ajouter les liens d'une connoissance personnelle aux rapports qui subsistent entre nous deux, et que m'a transmis mon prédécesseur.

*J'ai l'h(onneu)r d'être avec la considération la plus distinguée,
M^r.*

de V(otr)e Alt(ess)e

le très humble &c. /.

1. Κατά τη μεταγραφή των εγγράφων διατηρήθηκε γενικά η στίξη και η ορθογραφία των πρωτοτύπων· οι μόνες διορθώσεις που έγιναν αφορούν στους τόνους και στα κεφαλαία γράμματα. Οι συντομογραφίες αναλύονται εντός παρενθέσεων, ενώ οι υπογραμμισμένες λέξεις και φράσεις στις πρωτότυπες επιστολές του Villoison δηλώνονται με όρθια στοιχεία.

II

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Tine, σχέδιο επιστολής του Μ.-Γ.-Φ.-Α., comte de Choiseul-Gouffier προς τον J. Estoupan, Κωνσταντινούπολη, 19 Νοεμβρίου 1784.

M. Estoupan, agent de la Nation françoise à Tine./.

Cons(tantino)ple, le 19 nov(em)bre 1784

Cette lettre, M^r., vous sera remise par le Sieur de Villeoison de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Ce savant qui voyage dans la Grèce par ordre et aux frais de la Cour, pour recueillir des manuscrits grecs, part d'ici pour se rendre à Tine, d'où il se propose de passer à Athènes. Je vous prie de lui faciliter les moyens de poursuivre son voyage, et de lui procurer, pendant son séjour sur votre île tous les secours qui dépendront de vous, soit pour le succès de sa mission ou pour sa satisfaction personnelle.

Je suis &c. ./.

III

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Tine, επιστολή του J. Estoupan προς τον Μ.-Γ.-Φ.-Α., comte de Choiseul-Gouffier, Τήνος, 2 Δεκεμβρίου 1784.

Monseigneur,

Monsieur de Villeoison m'a remis à son arivée la letre dont vous m'honorés du 19e dernier. Je me suis occupé jusque au se jours, qui est le cinquième de son arivée, de luy procurer toutes les satisfactions dont cette ville est suseptible, ce ce que continuerai jusque à son départ qu'il doit être dans trois jours pour le Micony, Delles est Paros est Athènes, luy ayant procuré un bateau a set efet. Ce tout ce que jey put faire dans cette ocasion est ce que je ferait dans toutes celle où Votre Excellence m'honorera de ses ordre.

Jey l'honneur d'être avec un profond respet

Monseigneur

Votre très humble est très obéissant serviteur

J. Estoupan

À Son Excelance Monseigneur le Comte d Choiseul Gouffier Enbassadeur de France à la Porte ottomane, à Pera lès Constantinople

Tine, le 2e (décem)bre 1784

IV

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Santorin, επιστολή του J.-B.-G. d'Ansse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Φηρά Σαντορίνης, 21 Αυγούστου 1785, και συνημμένο έγγραφο αναφορικά με την οικογένεια Βαλέτα.

Monsieur l'Ambassadeur

J'espère que Votre Excellence aura reçu la lettre que j'ai pris la liberté de lui écrire d'Andros, et celle d'Athènes où j'avais l'honneur de lui rendre compte de mon voyage dans la Morée, et des découvertes que j'y avais faites. J'ai quelques raisons de douter que cette dernière ne vous ait pas été envoyée. M^r. de Cayrac² d'Athènes sachant que j'étois embarrassé pour la faire passer à Votre Excellence, s'est offert de lui-même à vous l'envoyer, Monsieur l'Ambassadeur. Je n'ai pas pu lui refuser cette confiance ; mais comme il est malheureusement brouillé avec tous les Turcs et Grecs d'Athènes, parce qu'il défend seul avec le barataire françois Xanthi,³ et avec son frère de Naxie,⁴ la mauvaise cause de l'ancien waivode ou tiran,⁵ on m'a fait observer qu'il aurait peut-être été tenté de supprimer cette lettre, de crainte que je n'y parlasse de ces démêlés dans lesquels les François n'auraient jamais dû entrer. Ce qui augmente ma crainte, c'est le peu d'exactitude avec laquelle son ami et partisan M^r. Xanthi m'a fait remettre la lettre dont Votre Excellence m'avait honoré, et qui étoit pressée. Si M^r. Xanthi, et M^r. Logothethi⁶ que le peuple d'Athènes veut mettre en pièces, et qui s'est prudemment enfui, m'avoient rendu plutôt votre lettre, j'aurais eu, Monsieur l'Ambassadeur, le plaisir d'exécuter votre commission ; mais je suis presque sur d'avance que ce cippe du tombeau de Miltiade n'existe plus, et ne le suis nullement qu'il se trouvât encore du temps de l'Abbé Fourmont.⁷

Pour moi, Monsieur l'Ambassadeur, je vais toujours à la chasse des inscriptions grecques, et j'y suis assez heureux. J'en viens de découvrir de belles et d'intéressantes à Anaphi, île peu connue, que les Provençaux qui estropient tous les noms propres, appellent Namphio : à 2 heures de chemin

2. André Cayrac, από τη Μασσαλία, εγκατεστημένος στην Αθήνα.

3. Ιωάννης Ξάνθης.

4. Louis Cayrac, από τη Μασσαλία, εγκατεστημένος στη Νάξο.

5. Hacı Ali Haseki.

6. Σπυρίδων Λογοθέτης, δημογέροντας της Αθήνας.

7. Ο αρχαιοδίφης Michel Fourmont (1690-1746) επισκέφθηκε την Αθήνα το 1729.

du village, il y a un couvent de la Vierge Calamiotissa, situé sur les ruines du fameux temple d'Apollon Æglete ; c'est là, Monsieur l'Ambassadeur, que j'ai trouvé de belles inscriptions, utiles pour l'histoire, pour la mythologie, et pour la langue ; elles sont en dorique, comme presque toutes celles des îles ; ce qui est assez remarquable. À une heure de ce chemin de ces ruines, j'ai copié dans les vignes une longue inscription où l'on trouve le nom de tous les peuples, et de tous les particuliers qui avoient le droit d'hospitalité à Anaphi. Il y en a une encore plus curieuse au village même, encastrée dans le mur de la maison du Vice-Waïvode ; je l'ai fait arracher pour la copier à mon aise ; mais les lettres étoient usées et effacées dans plusieurs endroits qui heureusement ne sont pas nécessaires pour le sens ; j'en donnerai la substance, sans pouvoir publier l'inscription en entier. Vous savez, Monsieur l'Ambassadeur, que je m'occupe depuis longtemps d'un grand ouvrage sur la Grèce ancienne et moderne ; ce sera le résultat de mes recherches et mes études dans ce genre. J'y donnerai surtout l'histoire de tous les insulaires et des différents peuples de la Grèce, qui ne sont pas assez connus, et méritent de l'être. Jusqu'icy on ne s'est occupé que des Athéniens, et un peu des Lacédémoniens. Avant d'aller dans l'île d'Anaphi, j'avais vu celle de Nio, ou Io qui m'a paru charmante. J'y ai trouvé une longue inscription assez mal traitée. M^r. Janachi Valette, fils de M^r. Spiridion Valette, chez lequel Votre Excellence a été logé, m'y a donné l'hospitalité et m'a comblé d'honnêtetés, il est fort obligeant, et fort attaché à la France, sa patrie. Il m'a montré, Monsieur l'Ambassadeur, un billet dont vous aviez honoré feu son père en quittant Nio, et dont j'ai l'honneur de vous envoyer cy-joint la copie. Vous y marquez, Monsieur l'Ambassadeur, que vous désespériez de pouvoir jamais lui rendre par vous même la cordialité avec laquelle il vous avait traité, et vous priez tous vos amis et officiers françois, qui seront à portée de lui être utiles, de vous acquitter au moins en partie de la reconnaissance que vous aviez pour son procédé. Maintenant, Monsieur l'Ambassadeur, son fils supplierait humblement Votre Excellence, de lui accorder en qualité de François, une patente semblable à celle que M^{rs}. Des Alleurs⁸ et de Vergenne⁹ ont données à son père, et dont Votre Excellence trouvera cy joint l'extrait. Si vous daignez lui accorder cette grâce, qui l'encouragerait à se rendre encore plus utile aux voyageurs et aux capitaines françois qui viennent à Nio, il vous prierait de vouloir bien lui faire adresser cette patente par une

8. Roland Puchot, comte des Alleurs, πρέσβης της Γαλλίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία (1747-1754).

9. Charles Gravier, comte de Vergennes, πρέσβης της Γαλλίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία (1756-1768).

voye sure, chez *Mgr. Delenda*, Évêque catholique de Santorin, qui trouverait plus facilement l'occasion de la lui faire tenir. Il n'y en a guère de directes de Constantinople pour Nio.

Je suis maintenant, *Monsieur l'Ambassadeur*, dans le pays des *Antipodes*, enfoncé dans les grottes et cavernes de Santorin, où je sens tous les soirs une odeur de souffre qui semble présager que la mer va encore accoucher de quelque nouvelle île. C'est le seul pays où les hommes et les chevaux marchent sur les maisons. On peut appliquer aux Santorniotés ce vers de *Martial* :

Gaudet in effossis habitare cuniculus antris.¹⁰

C'est pour le coup que *M^r. l'Abbé de l'Île*¹¹ qui voudra bien recevoir mon hommage, ainsi que *M^r. Le Hoc*,¹² *M^r. Maret*¹³ et tous ces messieurs,¹⁴ s'écrieroit avec beaucoup plus de raison que dans sa petite chambre du *Séduisant*, je suis comme un petit lapin dans mon trou. *Mgr. Delenda* qui a eu l'honneur de vous recevoir, m'y comble d'honnêtetés, et si j'avais le temps, j'écirais à *M^r. son frère de Constantinople*,¹⁵ pour l'en remercier. La société de cet évêque m'est d'autant plus agréable qu'il me parle souvent de *Votre Excellence*, et lui rend toute la justice qu'elle mérite. Les Santorniotés catholiques sont comme ceux de *Syra*, c'est-à-dire, qu'ils aiment autant les *François*, que les autres Grecs schismatiques les détestent. On n'a pas d'idée de la haine que ces derniers ont pour nous, du mal qu'ils nous veulent, et qu'ils cherchent de faire à nos bâtiments. Leur fanatisme les porte à tous ces excès, d'autant plus qu'ils croient que nous seuls les retenons dans les fers qu'ils voudroient briser.

De Santorin je vais aller à *Siphanto Serpho*, l'*Argentière* &c. toujours avec mon respectable ami *M^r. Charles*, auquel j'ai les plus grandes obligations, qui m'a fait l'honneur de m'accompagner dans presque toutes les îles, et qui en qualité de médecin, m'a fait ouvrir une foule de portes qui m'auroient toujours été fermées, et m'a mis à portée d'étudier cette nation que je veux approfondir. C'est un observateur de beaucoup d'esprit,

10. Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*, XIII, 60.

11. Jacques Delille (1738-1813), ποιητής.

12. Louis-Grégoire Le Hoc (1743-1810), τότε πρώτος γραμματέας της πρεσβείας του Choiseul-Gouffier.

13. Desmarets, τότε ἱλαρχος (*capitaine de cavalerie*).

14. Οι προαναφερθέντες και οι υπόλοιποι οι οποίοι αποτέλεσαν τη συνοδεία του πρέσβη Choiseul-Gouffier και ταξίδεψαν στην Κωνσταντινούπολη με το πλοίο *Le Séduisant*.

15. Ιωακείμ (Jacomo) Δελένδα, αδελφός του επισκόπου Θήρας.

fort éclairé et fort judicieux, qui connoît bien le monde où tous ses parents jouent un grand rôle. J'ose assurer Votre Excellence que si elle avait à honorer quelqu'un de sa confiance dans les îles, et ailleurs, elle ne pourrait jamais être mieux placée. Lorsqu'il étoit agent à Myconie, île tout à fait russe, et entièrement soumise au despotisme du Comte Joanni,¹⁶ il a souvent sauvé les bâtimens françois des pièges, que lui tendoient nos ennemis jurés, les Grecs, qui alloient avertir les corsaires anglais.

J'ose prendre la liberté de rappeler à Votre Excellence l'affaire du clergé, et la prière que je lui ai faite au sujet du manuscrit grec de Jean Lydus sur les magistrats romains que M^r. le Prince Constantin Bey Morusi pourrait tirer des mains du vieux Caradgea qui dépend de lui. M^r. le Prince Constantin Bey Morusi se prêterait d'encore plus volontiers à seconder les vues de Votre Excellence, si elle daignait lui manifester son désir, puisqu'à présent il se meurt d'envie d'être prince de Valachie, et qu'il sent combien il a besoin d'appuy pour lutter contre son compétiteur M^r. Mavrogeni. Ce manuscrit grec serait utile pour les lettres, et c'est le seul qu'on puisse trouver dans le Levant.

L'Archipel est toujours infesté de bandits qui troublent beaucoup le plaisir que j'ai à parcourir les îles.

Je suis avec le plus profond respect et la plus vive reconnaissance

Monsieur l'Ambassadeur

de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

D'Ansse De Villoison

À Phyra dans l'île de Santorin, le 21 Aout 1785./.

IVa

Copie d'un billet que Monsieur le Comte de Choiseul-Gouffier a laissée à Nio chez M^r. Spiridon Valette.

C'est avec le plus grand plaisir que nous témoignons toute l'honnêteté avec laquelle nous avons été reçûs chez M^r. Spiridon Valette, qui, pendant notre séjour icy, a exercé envers nous l'hospitalité la plus affectueuse. Désespérants de pouvoir jamais lui rendre par nous même la cordialité avec laquelle il nous a traité, nous prions tous nos amis et officiers françois qui

---

16. Jo(h)anni Woinovich (Woinowich), από τη Δαλματία, γενικός πρόξενος της Ρωσίας στη Μύκονο.

seront à portée de lui être utiles, de nous acquitter au moins en partie de la reconnaissance que nous devons à son procédé.

À Nio, le 22 mai 1776

Signé Choiseul-Gouffier, Truguet.¹⁷

Copie de la patente donnée au même M^r. Spiridion Valette par M^r. Charles de Vergennes, Chevalier, Envoyé Extraordinaire du Roi de France à la Porte ottomane.

Certifions et attestons à tous qu'il appartiendra que le S^r. Spiridion Valette, établi à l'île de Nio, est François de nation, étant fils du S^r. Paul Valette, natif de Chartres en Beauce, province de France ; au moyen de quoi il doit jouir de tous les privilèges et exemptions dont jouissent les François du Levant. Prions et requérons &c. &c.

Signé à Pera lès Constantinople, le 6 juin 1755

Le Chevalier de Vergenne

M. Spiridion Valette avait eu une pareille patente de M^r. Des Alleurs. M^r. Janachi Valette, le postulant, est fils de ce M^r. Spiridon Valette./.

V

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολή του J.-B.-G. d'Ansse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 20 Μαΐου 1786.

Monsieur l'Ambassadeur

Je m'empresse de vous renouveler mes très humbles remerciements. Je suis pénétré, Monsieur l'Ambassadeur, de la bonté que vous avez bien voulu avoir pour M^r. Charle, et de la justice que vous lui avez rendue dans sa malheureuse affaire. Elle existoit très réellement. C'est M^r. Viguiet¹⁸ qui a sonné le tocsin. M^r. Guibert¹⁹ a eu l'honneur de montrer à M^r. Truguet

17. Laurent-Jean-François, comte de Truguet (1752-1839), τότε αξιωματικός της φρεγάτας *L'Atalante*, με την οποία ο Choiseul-Gouffier ταξίδεψε για πρώτη φορά στην οθωμανική επικράτεια· αργότερα, όταν ο δεύτερος έγινε πρέσβης στην Ύψηλή Πύλη, ο Truguet εκτέλεσε διάφορες αποστολές κατ' εντολή του.

18. Pierre-François Viguiet (1745-1821), τότε προϊστάμενος (*visiteur*) των Λαζαριστών στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

19. Paul-Aloise Guibert, ηγούμενος της μοναστικής κοινότητας των Λαζαριστών στη Νάξο (1785-1790).

une lettre de *M^r. Viguier* en date du premier avril. Il lui apprenoit que *M^r. Charle* avoit à la vérité d'abord obtenu le barat de *Naxie*, mais qu'ensuite on avoit écrit à *M^r. l'Envoyé de Russie*²⁰ une lettre que ce dernier avoit mise sous vos yeux, et dans laquelle *M^r. Charle* étoit accusé d'avoir assassiné le frère du Consul russe de Scio²¹ ; on y reprochoit aussi *M^r. Guibert* d'avoir voulu tuer à coups de couteau le janissaire du même consul.

Deux lettres de *M^r. Henri* en date du trois avril, annonçoient à *M^r. l'Archevêque de Naxie*²² et à *M^{rs}. les Lazaristes*, que *M^r. Charle* avoit été fait consul, et que *M^r. Fonton*²³ venoit de lui dire qu'il avoit obtenu le barat pour *Naxie*. *M^r. l'Archevêque* et *M^r. Guibert* pleins de joye, se sont empressés de faire lire cette lettre à plusieurs personnes, huit à dix jours avant l'arrivée de *M^r. Truguet* et de *M^r. Charle*. Cette nouvelle, *Monsieur l'Ambassadeur*, s'est malheureusement tout de suite répandu dans une aussi petite ville. On est accouru en faire des compliments à *Madame Charle*. *M^r. Charle* qui retourne de *Mycono*, se trouve maintenant dans le plus cruel embaras. Il craint avec la plus grande raison que les *Naxiotes* ne répandent non seulement icy, mais même dans tout le Levant, et ne fassent écrire en France, que vous l'avez reconnu coupable, et que c'est ce qui vous a déterminé à lui retirer sur le champ une grâce que vous veniez de lui accorder, et dont il s'étoit rendu indigne par son assassinat.

Il est indubitable, *Monsieur l'Ambassadeur*, que le retard du barat produira cet effet. J'ose donc vous supplier instamment pour sauver son honneur de vouloir bien lui donner le pavillon de *Naxie*, ou celui de *Mételin*. *M^r. Amoureux*²⁴ désiroit de le placer depuis longtemps dans cette dernière île, où *M^r. de Bonneval*²⁵ étoit surpris qu'il n'y eut point de vice-consul, vu le grand nombre des bâtimens françois qui relâchent dans ses ports. Votre Excellence sent qu'un barat est nécessaire pour rester à *Mételin* au milieu des Turcs.

20. Jacob Ivanovitch Boulkakof (1743-1809), τότε απεσταλμένος της Ρωσίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

21. Μέλος της οικογένειας Κορονέλλη της Νάξου.

22. Ιωάννης Βαπτιστής Κρίσπη, ρωμαιοκαθολικός αρχιεπίσκοπος Νάξου (1773-1796).

23. Antoine Fonton, πρώτος δραγουμάνος της πρεσβείας της Γαλλίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

24. Joseph Amoureux, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στη Σμύρνη (1779-1793).

25. Philippe, comte de Bonneval, αξιωματικός του γαλλικού ναυτικού, ο οποίος πραγματοποίησε, μαζί με τον Mathieu Dumas, μια μυστική αποστολή στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τα έτη 1783-1784, συλλέγοντας πληροφορίες στρατιωτικού ενδιαφέροντος.

Je vous prie, Monsieur l'Ambassadeur, d'être fermement persuadé que M^r. Charle n'a aucune part dans tous les troubles et dans toutes les discordes de Naxie, et qu'un homme aussi sage et aussi modéré n'y a nullement donné lieu. Heureusement la lettre que Votre Excellence a bien voulu faire écrire à M^{rs}. Coronello par M^r. l'Envoyé de Russie, a calmé cette agitation et étouffé le feu. Les quatre ou cinq Naxiotes du parti de M^r. Dejean,²⁶ qui l'avoient allumé, et M^r. Semian²⁷ qui l'a le plus attisé, sont honteux et confus. M^r. Cayrac qui les avoit excités et poussés à faire cette démarche, est parti pour Athènes, où de concert avec M^r. son frère, il achèvera de renverser la ville. Tous les Naxiotes sont accourus en foule à la marine et chez M^r. Charle, pour le féliciter de son retour et de son consulat. Ces compliments auxquels il ne sait que répondre, lui percent le cœur. Il paroît clair que c'étoit pour l'intimider qu'on avoit répandu le bruit qu'on l'assasinerait, s'il ne quittoit Naxie. M^r. Charle n'en est nullement effrayé, et ne redoute que la calomnie. Il aimeroit mille fois mieux être massacré, que de se voir déshonoré, ce qui arriveroit infailliblement, si on répandoit le bruit que vous lui aviez ôté le barat, parce que vous le croyez coupable. Le pavillon de Naxie ou de Mételin, est indifférent à M^r. Charle qui ne cherche qu'à mettre son honneur à couvert, et qui ne craint que de sortir diffamé du Levant, où il ne restera tout au plus qu'un an. Si Votre Excellence pouvoit croire que par la plus légère imprudence ou vivacité, il eut donné lieu à cette fermentation, dont il n'est pas plus responsable que des orages de l'Archipel, il vous prieroit de le placer plutôt à Mételin.

Pour moi, Monsieur l'Ambassadeur, je n'attends pour m'embarquer que le retour de mon domestique, et l'arrivée de quelque caïque qui aille à Smyrne. Je prens la liberté de présenter mon hommage à M^r. Le Hock,²⁸ et je suis avec le plus profond respect et la plus vive reconnaissance

Monsieur l'Ambassadeur

de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

D'Anse De Villoison

À Naxie, le 20 mai 1786

P.S. M^r. Charle supplie Votre Excellence de vouloir bien lui renvoyer les pièces justificatives. Elles appartiennent en partie à M^r. Condili²⁹ qui les redemande.

26. Ponce Dejean, πρώην ηγούμενος της μοναστικής κοινότητας των Λαζαριστών στη Νάξο (1783-1785).

27. Joseph Semian ή Simian, Γάλλος εγκατεστημένος στη Νάξο.

28. Le Hoc· βλ. σημ. 12.

29. Προξενικός πράκτορας της Γαλλίας στην Πάρο.

VI

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Naxie 2, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Νάξος, 1 Ιουνίου 1786 και συνημμένη δήλωση του G. B. Crispi, Νάξος, 27 Ιανουαρίου 1786.

Monsieur l'Ambassadeur

Mon domestique m'a apporté à son retour la lettre dont vous m'aviez honoré en date du dix neuf avril. J'y vois avec beaucoup de peine que Votre Excellence avoit encore été incommodée peu avant cette époque ; heureusement M^r. Truguet m'a fait l'honneur de me donner des nouvelles de votre santé, qui sont postérieures et beaucoup plus favorables ; et j'espère que les bains de Pruse auront maintenant achevé votre guérison.

Je vous demande bien pardon, Monsieur l'Ambassadeur, des peines que vous donne l'acquisition du manuscrit grec de Lygdus, et je n'aurois jamais cru que ce Grec, dont on m'avoit depuis faussement annoncé la mort à Naxie, eut mis tant d'importance à ce livre. J'avais affecté de ne le regarder qu'en passant et avec la plus grande indifférence, chez le Prince Morusi qui se faisoit fort de l'obtenir du fils ; d'ailleurs la tête pleine des Ménandres, Béroσε &c. que j'espérois trouver à Patmos, au Mont Athos, et dans les autres monastères que j'ai inutilement parcourus, j'étois alors beaucoup moins touché du manuscrit de Lyddus qui devient maintenant très précieux.

Je suis honteux et confus des bontés que Votre Excellence ne cesse de me prodiguer, et qu'elle a daigné étendre jusque sur mon domestique pendant le séjour qu'elle lui a permis de faire dans son palais.

Quand j'ai appris le vingt sept avril pour la première fois, qu'on faisoit courir le bruit que l'honnête et vertueux M^r. Charle étoit accusé auprès de Votre Excellence d'avoir assassiné, ou empoisonné, je me suis bien repenti d'avoir envoyé mon domestique à Constantinople le quinze mars. Mais lors de son départ, il m'étoit absolument impossible de prévoir qu'on susciteroit jamais cette affaire à M^r. Charle, que je connoissois assez particulièrement et assez intimement sous tous les rapports possibles, pour savoir qu'à tous égards, il devoit être à l'abri des soupçons. Voicy, Monsieur l'Ambassadeur, les raisons qui m'ont forcé à faire partir très promptement mon domestique.

C'étoit un bruit constant à Smyrne et dans les îles, que Votre Excellence devoir repasser en France dans les premiers jours d'avril. Je tremblois en conséquence que mon domestique n'arrivât même trop tard à Constantinople, et ne fut pas à temps pour vous rendre la lettre, où je suppliois Votre Excellence de vouloir bien lui remettre, premièrement le manuscrit

de Lyddus que je brûlois d'impatience de posséder, de transcrire pour l'impression, de traduire, et dont je comptois l'acquisition facile d'après votre dernière lettre du mois de janvier ; secondement je vous priois de vouloir bien profiter de cette occasion pour envoyer par une main sûre le barat pour M^r. Charle auquel M^r. Amoureux offroit depuis longtemps l'Agence de Naxie, il auroit été mortifiant pour lui, et pour moi qui l'aime si tendrement, de le voir exercer cette agence, sans jouir d'une distinction qui venoit d'être accordée à M^r. Estoupan,³⁰ et qui est nécessaire dans les îles pour être à portée de faire respecter la Nation, pour se faire soi même reconnoître par les primats, et n'être pas compromis et confondu avec une foule d'aventuriers qui inondent l'Archipel. C'est ce que j'avais pris la liberté de vous représenter dans mes lettres. Troisiemement je priois Votre Excellence de vouloir bien m'envoyer un firman pour moi-même, en cas que je dusse aller dans l'Asie Mineure, et j'attendois la réponse de Votre Excellence pour savoir si elle agréoit ce projet. Quatriemement enfin j'avois besoin de renseignements tirés des ouvrages de Chishull³¹ et de Chandler,³² sur l'inscription d'Eski-Issar. Vous voyez donc, Monsieur l'Ambassadeur, que si la nouvelle de votre départ avoit été vraie, comme on me l'assuroit alors, je n'avois pas un instant à perdre, et je devois me hâter, comme je l'ai fait, d'envoyer mon domestique, pour remplir les quatre objets que je viens d'avoir l'honneur de vous exposer. Les occasions que fournissent les barques pour écrire, et recevoir des réponses, sont trop longues et trop peu sûres, et je voulois me mettre dans le cas de quitter promptement Naxie.

Votre Excellence me fait l'honneur de me marquer qu'elle auroit désiré que M^r. Charle n'eut pris aucune part à l'affaire de M^r. Dejean. Il est aisé de démontrer évidemment qu'il n'y a effectivement pris aucun part, comme vous l'aurez pu voir depuis dans le second certificat que M^r. l'Archevêque lui a donné, et qui est joint aux autres pièces justificatives que vous avez entre les mains, et qu'il vous prieroit de vouloir bien lui renvoyer. Il est clair que M^r. Charle n'a nullement influé ni sur les torts que M^r. Dejean a eus envers l'Archevêque, ni sur le juste ressentiment de ce prélat outragé. Ce n'est pas lui qui a conseillé à M^r. Dejean d'insulter l'Archevêque, ni à M^r. l'Archevêque de le trouver mauvais.

30. Ο J. Estoupan, προξενικός πράκτορας της Γαλλίας στην Τήνο, είχε λάβει τότε ένα βεράτι προξένου.

31. E. Chishull, *Antiquitates Asiaticae Christianam aeram antecedentes...*, Λονδίνο 1728 και *Travels in Turkey and back to England*, Λονδίνο 1747.

32. R. Chandler, *Ionian Antiquities*, Λονδίνο 1769 και *Travels in Asia Minor...*, Δουβλίνο – Οξφόρδη 1775.

Quant à moi, le seul tort que j'aye dans cette affaire, et Votre Excellence va juger si c'en est un, c'est de n'avoir pas eu la force de refuser aux instances réitérées de M^r. l'Archevêque, la traduction françoise de la première lettre qu'il a eu l'honneur de vous écrire au sujet de M^r. Dejean, et celle de la troisième où il parloit du démenti formel que M^{rs}. Louis Cayrac et Joseph Simian s'étoient donnés à eux-mêmes, suivant leur usage. M^r. Fauvel qui a demeuré longtemps à Athènes, et qui a été à portée d'y recueillir les suffrages unanimes sur le compte de M^{rs}. Cayrac, a d'eux précisément la même idée que moi.

Il est vrai, Monsieur l'Ambassadeur, que j'étois étranger à Naxie, et très étranger à toute cette affaire ; mais homo sum, humanum nihil a me alienum puto.³³ J'ai vu souvent, comme beaucoup d'autres personnes, couler les larmes de cet archevêque septuagénaire ; j'ai été témoin de son désespoir, et j'ai gémi de voir qu'on abusât de sa foiblesse. C'étoit heureusement le seul Naxiote que je visse. Il m'est aisé de prouver que j'ai fidèlement observé la loi que je m'étois imposée de ne jamais mettre le pied dans la maison d'aucun de ses compatriotes. D'abord profitant de l'hospitalité que me donnoit mon ami M^r. Charle, qui connoit parfaitement l'Archipel, je fis de sa maison le centre de mes excursions dans les îles voisines où il m'indiquoit des antiquités, et où il aidait mes recherches par ses recommandations ; ensuite, Monsieur l'Ambassadeur, occupé du soin de rétablir ma santé délabrée, et de suivre un régime incompatible avec les voyages, surtout dans l'hyver et dans le Levant, après avoir pris pendant quarante jours les remèdes qu'exigeoit le rétablissement de mon estomac, j'attendois le commencement du printemps pour m'embarquer, et je vivois tranquillement avec M^r. Charle et avec Platon.

Un jour M^r. l'Archevêque m'arrache aux douceurs de ma solitude, et me conjure, me presse de lui traduire ces lettres en françois. J'ai beau lui représenter, Monsieur l'Ambassadeur, que vous entendez parfaitement l'italien, et ne trouveriez pas mauvais qu'il vous écrivît dans cette langue qui lui est plus familière, et que d'ailleurs il possédoit et parlois avec le françois, pour l'écrire d'une manière à se rendre intelligible, et que c'est tout ce qu'on exige d'un étranger. M^r. l'Archevêque insiste de la manière la plus touchante. Que devois-je faire ? Si à mon retour en France, un évêque avec lequel j'eusse l'honneur d'être lié, me prioit de lui traduire en grec une lettre qu'il voulut écrire pour ses propres affaires ?

Je ne serois donc répréhensible que dans un seul cas, Monsieur l'Ambassadeur : ce seroit si je m'étois permis la plus légère infidélité dans ma

---

33. Publius Terentius Afer, *Heauton Timorumenos*, 77.

traduction ; mais comme j'ai toujours prévu que *M^r. Dejean* me feroit tôt ou tard un crime de ma complaisance pour l'Archevêque, je me suis muni, des le mois de janvier, d'un certificat de ce prélat. J'ai l'honneur de l'envoyer cy-joint à Votre Excellence, et je la supplie de vouloir bien le lire avec attention. Elle verra à quel point j'ai poussé le scrupule. D'ailleurs *M^r. l'Archevêque* a fait recopier par une autre mot cette traduction servile et littérale, faite mot pour mot, avant de vous la faire parvenir.

Il est également incontestable, *Monsieur l'Ambassadeur*, que ni *M^r. Charle*, ni moi n'avons pu faire la traduction de la seconde lettre beaucoup plus forte que *M^r. l'Archevêque* vous a fait passer par le caïque qui a porté *M^r. Dejean* à Constantinople. *M^r. Dejean* conviendra, et trois îles l'attesteront, que lors de son départ, il y avoit déjà près de quinze jours que *M^r. Charle* et moi étions parti pour Santorin et Stampalie, et que les vents contraires nous retenoient à moins de nous supposer le don de la prophétie, nous ne pouvions pas prévoir les derniers sujets de plainte qu'il a donnés à *M^r. l'Archevêque* peu de jours avant son départ, le refus de sacrement fait à sa nièce, les propos qu'il a tenus à l'oncle, et sur toute sa famille, les souscriptions furtives, les assemblées tumultueuses, les difficultés qu'il faisoit de s'embarquer, la menace de se venger quand même il devroit lui en coûter la tête, la complaisance avec laquelle il répétoit que vous ne seriez pas toujours ambassadeur &c. Votre Excellence voit donc évidemment que *M^r. Charle* n'a eu aucune part à cette affaire, et qu'à moi on ne peut me reprocher que d'avoir traduit en françois avec la plus grande exactitude, la première et la troisième lettre de *M^r. l'Archevêque*. Quant à la seconde qui contient des faits plus forts, des accusations plus graves, et des détails plus positifs, il est impossible que *M^r. Charles* et moi l'ayons vue avant notre retour de Santorin et de Stampalie, non plus que celle que le même prélat a écrite en françois à *M^r. Henri* sur le même sujet, et à la même époque, c'est-à-dire, pendant notre absence.

M^r. Dejean, surtout à le veille de son départ, a eu grand soin de pleinement confirmer par sa conduite, la première lettre de *M^r. l'Archevêque*, et a justifié l'expression de scandale dont il se plaignoit amèrement soulever le peuple contre son pasteur, insulter un archevêque, attaquer la réputation de sa famille, refuser publiquement la communion à sa nièce, menacer de jeter son neveu par la fenêtre, interrompre le service divin pour se lever au milieu de l'église, protester contre l'Archevêque et son chapitre, et demander à être encensé le premier, forcer par ses mauvais traitements un confrère estimable, un frère de la Congrégation,³⁴ et un séminariste presque mourant, à s'aller réfugier dans une maison étrangère, n'est-ce pas

34. Congrégation de la Mission, το μοναχικό τάγμα των Λαζαριστών.

ce qu'on appelle en grec, en italien, et en françois, donner du scandale ?

Votre Excellence m'avoit fait l'honneur de me marquer sa façon de penser à ce sujet, et de m'écrire combien elle désapprouvoit la conduite de M^r. Dejean, et des autres qui ne cessoient (ce sont ses termes) de la damner et de la calomnier parce qu'elle les exhortoit à vivre en paix &c. J'aurois cru lui manquer, si je n'avois pas répondu à la confiance dont elle m'honoroit en me parlant de cette affaire. Ce sera peut-être dans ma réponse que Votre Excellence aura trouvé ces expressions qui sentent l'animosité, qui malheureusement lui ont déplu, et qui, dit-elle, suspendent l'effet de sa bonne volonté pour M^r. Charle, et l'envoi du barat. Je vous supplie, Monsieur l'Ambassadeur, de vouloir bien observer que M^r. Charles n'est nullement responsable des lettres que j'écris, ni des expressions de vivacité qui peuvent m'être échappées dans un épanchement de cœur. Eh le moyen, Monsieur l'Ambassadeur, d'être de sang froid, et de ne pas se servir d'expressions un peu fortes, quand on parle de personnes que j'avois si raison de regarder comme dangereuses. Elles ne l'ont que trop prouvé par la suite, et ont bien confirmé l'idée que j'en avois prise, en répandant ces bruits affreux d'assassinat, ou d'empoisonnement, car ils varient. Voltaire avoit raison de dire qu'on ne peut pas aimer l'humanité sans haïr les hommes. Je n'ai pas pu me défendre d'un premier mouvement d'indignation ; et ce sentiment ne peut avoir de suite, puisque, grâce à Dieu, me voilà délivré du séjour de Naxie. Mes fers sont rompus. M^r. Charle s'offre également à quitter cette île, pour peu que vous puissiez croire que sa présence contribue à entretenir cette fermentation. Elle est éteinte maintenant et tout le monde à Naxie le comble d'éloges, surtout depuis le départ de M. Cayrac.

M^r. Charle est maintenant décidé à ne rester que huit à dix mois dans le Levant, le temps nécessaire pour que son enfant soit en état d'être transporté en France, et de supporter les fatigues du voyage. Il est en état, Monsieur l'Ambassadeur, de vous administrer de nouvelles preuves de son innocence dans l'affaire des Coronello, et de vous convaincre de la vérité des détails que j'ai eu l'honneur de vous marquer sur son compte. Je n'aurois pas eu la coupable témérité et la démençe de vous les écrire, si je n'en avois été aussi sûr que de mon existence. D'ailleurs M^r. le Baron de Wessenberg,³⁵ Grand Prévôt de Spire, le connoit dès la plus tendre enfance, ainsi que toute sa famille. Il désireroit sortir de l'Archipel avec honneur.

Malheureusement, Monsieur l'Ambassadeur, M^r. l'Archevêque de Naxie, et le vertueux et estimable M^r. Guibert, ont reçu et répandu avec beaucoup de joye et d'empressement des lettres de M^r. Henri qui leur annoncoient que

35. Alexandre-François, baron de Wessenberg (1734-1805).

M^r. Charle étoit nommé consul à Naxie. M^r. Henri marquoit qu'il venoit de l'apprendre dans l'instant par M^r. Fonton, Premier Drogman, qui avoit été chercher le barat à la Porte. En un quart d'heure cette nouvelle s'est généralement répandue dans une aussi petite ville que Naxie. Maintenant il est clair que si Votre Excellence n'a pas la bonté de lui envoyer ce barat, ou celui de Mételin, on ne manquera pas de dire et d'écrire partout que Monsieur l'Ambassadeur de France, le plus équitable des juges, l'a reconnu coupable, puisque mieux informé il n'a pas pu s'empêcher de lui retirer sur le champ une grâce qu'il venoit de lui accorder. D'après cela il seroit impossible à un homme comme M^r. Charle, se voyant flétri et déshonoré par ces bruits, d'oser jamais remettre le pied en France, et d'y rentrer dans le sein de sa famille et dans la jouissance de ses droits. Il ne pourroit pas non plus rester dans les îles, et y tirer part de son art ; et il ignore dans quelle partie du monde il pourroit aller ensevelir sa honte et son désespoir. Voilà donc un homme innocent ruiné, perdu sans ressource, diffamé, et aussi rigoureusement puni que s'il avoit été coupable. Sa femme et son enfant seroient donc également les victimes de cette calomnie, si vous ne daignez lui envoyer le barat de Naxie, ou celui de Mételin, où M^r. Amoureux désiroit l'attirer depuis longtemps. M^r. de Bonneval étoit surpris de ne point trouver de consul dans une Échelle si fréquentée par les vaisseaux françois. On attend icy sous peu de jours un caïque tiniote qui partira pour Smyrne, et je m'empresserai de saisir cette occasion avec beaucoup de joye et d'ardeur. À l'exception d'un seul caïque qui est maintenant en voyage, on ne trouve à Naxie que de petites barques non pontées et incapables de traverser le Canal de Scio.

*Je suis avec le plus profond respect et la plus vive reconnaissance
Monsieur l'Ambassadeur*

de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

D'Anse De Villoison

À Naxie, le 1 juin 1786

VIa

Io infrascritto dichiaro e protesto, etiam con mio giuramento, qualmente avendo io pregato il Sig^{re}: D'Anse de Villoison di favorirmi d'una traduzine francese delle lettere, che io avevo stimato dover mandare à Sua Eccell(en)za Sig^{re} : Ambasciatore di Francia à Costantinopoli per lagnarmi del Sig^{re} : Dejean già superiore della missione di Naxia, il sudetto Sig^{re} : d'Anse de Villoison hà spiegato gli miei sentimenti colla più leale

accuratezza e fedeltà parola per parola senza alterare, aggiungere, o vero troncane nulla. Tanto posso e dovo assicurare, perche hò spesso letto, e riletto, e con grandissima attenzione ponderato la forza di tutti gli termini di quelle interpretazioni francesi delle quali hò voluto di più conservare una copia prima di sottoscrivere quelle lettere, e di spedirle à Sua Eccell(en)za Sig^{re} : Ambasciatore di Francia à Costantinopoli. E per esser tale la verità, hò scritto la presente dichiarazione di proprio pugno, e mounita col solito mio sigillo.

Dato in Naxia questo dì 27 Gennaro 1786.

Gio : Battista Crispi Arci(vesco)vo di Naxia

VII

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Tine, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier, Σαν Νικολό Τήνου, 23 Ιουλίου 1786.

À San Nicolo de Tine, le 23 juillet 1786

Monsieur l'Ambassadeur

Las d'attendre à Naxie, où il n'y a que des barques de pêcheurs, la rencontre d'un caïque, ou d'une saccolève pour aller à Smyrne, j'ai pris le parti de l'aller chercher à Tine. J'y suis resté plusieurs jours pour lui donner le temps de venir, et ensuite de charger, et de ramasser ses passagers épars dans les villages. Enfin, Monsieur l'Ambassadeur, nous avons fait voile le dix neuf de ce mois à neuf heures du soir, et vers minuit la tramontane qui s'est élevée, et dure encore, m'a rejeté dans le port de San Nicolo, trop heureux de regagner la maison de M^r. Estoupan, qui m'avait bien voulu donner l'hospitalité. Ce contretemps, Monsieur l'Ambassadeur, m'a peut-être sauvé la vie. Aujourd'hui vingt-trois il est arrivé ce matin un caïque de Smyrne, qui annonce que la peste y est très forte parmi les Turcs, les Grecs et les Juifs, et, ce qui est pis, qu'il y a jusqu'à cinq accidents en une seule journée dans le quartier des Francs. Les domestiques de l'apothiquaire en face des Capucins avoient déjà été attaqués, comme je l'avois appris par un caïque précédent. D'après ces tristes nouvelles confirmées par différentes lettres, tout le monde d'une commune voix m'a dissuadé d'aller à Smyrne, où je ne pourrais être reçu dans aucune maison, puisqu'on m'assure qu'elles sont toutes fermées. D'ailleurs, Monsieur l'Ambassadeur, pour peu que les mariniers du caïque, qu'il est impossible de contenir, eussent été forcé par les vents, ou par le besoin de vivres, à relâcher en route dans quelque endroit, ils auroient gagné et communiqué la peste qui règne à Scio,

à Psara, où il meurt quarante personnes par jour, dans les côtes de l'Anatolie, près du Carabournou &c. Je n'aurais pas pu aller voir Ephèse &c. ni même m'embarquer pour la France, sans craindre que les mariniers, ou passagers, ne me donnassent la peste, qu'ils auroient gagné à Smyrne. On dit qu'elle fait des ravages affreux, dans la Syrie, et dans la Palestine.

Je suis, Monsieur l'Ambassadeur, désespéré de cette circonstance. Je ne veux point abuser plus longtemps de la bonté de M^r. Estoupan, vu que la peste peut durer un mois, ou six semaines. Excepté mon ami M^r. Charle, auquel j'ai tant d'obligations, je ne connois aucune personne dans les îles qui vit avec plaisir un étranger lui causer dans sa maison un dérangement qui durât plus de huit jours. J'espère, Monsieur l'Ambassadeur, que vous voudrez bien ne pas trouver mauvais que j'aie encore chercher chez M^r. Charle un azile contre la mort qui seroit presque inévitable à Smyrne, si j'y allois dans ce moment. Vous demandez la permission d'aller maintenant me réfugier chez cet ami, jusqu'à ce que la peste de Smyrne cesse, c'est vous demander la vie ; Votre Excellence et M^r. le Baron de Breteuil³⁶ ont trop de bonté pour me la refuser. Cependant si vous l'exiger, je partirai, et j'attends vos ordres.

J'ai eu en partant de Naxie, la satisfaction de voir que tous les troubles de Naxie étoient entièrement apaisés, que tout le monde est très sincèrement revenu sur le compte de M^r. Charle, s'accorde à lui rendre toute la justice qu'il mérite, et à dire et prouver que M^{rs}. Cayrac et Semian sont les seuls auteurs de l'orage que M^r. Coronello³⁷ avoit formé à leur instigation. Je ne sais pas quelle fatalité M^{rs}. Cayrac à Naxie et à Athènes se sont constamment obstinés à persécuter cruellement ceux que vous honorez de votre protection, comme le Disdar d'Athènes³⁸ &c. M^r. Charle ayant donné à entendre qu'il vouloit quitter Naxie à cause des désagréments qu'il y a essuyés, tous les Naxiotes catholiques et grecs, habitans du château et des villages, sont accourus en foule pour le prier et conjurer en ma présence, de rester, et lui ont démontré qu'il n'avoit à se plaindre que des prétendus François qui avoient envenimé l'esprit des Coronello. Vous m'avez fait l'honneur de me marquer dans deux lettres, Monsieur l'Ambassadeur, et M^r. Truguet qui voudra bien agréer mon hommage, ainsi que M^r. le Hoc, m'a répété de votre part, que vous auriez la bonté d'envoyer le barat à M^r. Charle, aussitôt que les troubles de Naxie seroient

36. Louis-Auguste Le Tonnelier, baron de Breteuil (1730-1807), τότε υπουργός της Γαλλίας (secrétaire d'État de la Maison du roi et de Paris).

37. Ιωακείμ (Giacomo) Κορονέλλη.

38. Ahmed Agha, διοικητής της φρουρίου της Αχρόπολης.

apaisés. Les voilà heureusement terminés. J'ose supplier Votre Excellence de lui accorder cette grâce, afin qu'on ne croye pas que l'ayant reconnu coupable, vous lui avez sur le champ retiré le consulat que vous veniez de lui donner avant l'accusation des Coronello. Vous sentez que son honneur, sa pleine et entière justification et son repos en dépendent.

Je suis avec le plus profond respect et la plus vive reconnaissance

Monsieur l'Ambassadeur

de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

D'Anse De Villoison

À San Nicolo de Tine, le 23 juillet 1786

VIII

CADN, Ambassade de France à Constantinople, série D, Smyrne 18, επιστολή του J.-B.-G. d'Anse de Villoison προς τον Μ.-G.-F.-Α., comte de Choiseul-Gouffier, Σμύρνη, 17 Σεπτεμβρίου 1786.

Monsieur l'Ambassadeur

Au moment de quitter le Levant, je m'empresse de vous témoigner ma vive et éternelle reconnaissance des bontés dont vous m'y avez comblé. Je vous prie, Monsieur l'Ambassadeur, de vouloir bien en agréer mes très humbles remerciements, et de m'honorer de vos ordres pour la France. Je ne partirai que le lendemain du retour du courrier, le dix du mois d'octobre. Je profiterai de la bonne occasion d'un bâtiment françois, où je trouverai de la compagnie, et qui arrivant à cette époque le quatrième avec patente nette, ne restera que dix huit jours en quarantaine. Je crois l'inscription d'Eski-Issar copiée, et le peu d'argent que j'ai, ne me permet pas de l'aller vérifier sur les lieux, où il faudroit amener une suite coûteuse de drogman, janissaire, chevaux &c. sans parler des présents pour l'Aga. Je me bornerai au voyage d'Éphèse que je vais aller faire avec mon ami M^r. Charle, qui s'est rendu à Smyrne pour y attendre vos ordres.

La paix la plus parfaite règne maintenant à Naxie. Tout le monde y rend au vertueux M^r. Charle la justice qui lui est due à tant de titres, et le presse, le conjure de se fixer dans cette île. Votre Excellence en aura pu voir une preuve de la souscription générale de tous ces insulaires grecs et latins ; M^r. Amoureux a eu l'honneur de vous faire parvenir cette pièce dès le mois de juin. Depuis cette époque les esprits sont encore mieux disposés pour M^r. Charle. La crainte de la peste de Smyrne que je voulois parcourir librement, le défaut de barques et la tramontane obstinée, m'ont retenu

à Naxie beaucoup plus que je ne l'aurois voulu, et j'ai été à portée de voir les dispositions des Naxiotes. Il est reconnu, Monsieur l'Ambassadeur, que c'étoient M^r. Louis Cayrac et M^r. Joseph Semian, et deux partisans de M^r. Dejean, qui avoient poussé M^r. Coronello³⁹ à intenter cette accusation, qu'il désavoue maintenant. Il a pris le bon parti de dire qu'il n'y a jamais songé.

Au reste si Votre Excellence veut savoir le degré de confiance que mérite cette famille consulaire, je la prie seulement de vouloir bien se donner la peine de vérifier les faits suivans qui sont incontestables, et d'une notoriété publique. M^r. Coronello, père de M^r. le Consul de Scio, a été d'abord condamné à être pendu à Constantinople, pour avoir faussement accusé huit à dix personnes tantôt de l'assassinat, tantôt de l'empoisonnement de son fils Chrysanthé. Ensuite on a commué sa peine, et on s'est contenté de le raser, peine aussi infamante en Turquie que celle du fouet e de la marque en France. Il est descendu des Juifs d'Espagne.

La femme de ce M^r. Coronello, et la mère par conséquent de M^r. le Consul, est fille d'un homme qui a été pendu à Scio il y a une vintaine d'années.

L'oncle paternel de M^r. le Consul est un Apostat qui né catholique s'est fait ensuite rebaptiser à la grecque, et s'est habillé en caloyer pour quêter dans le Levant, et ailleurs.

L'oncle maternel est tailleur établi à Naxie, et s'appelle Augustachi.

Je sçais, Monsieur l'Ambassadeur, de la bouche de M^r. l'Évêque de Santorin qu'un ministre (je ne me rappelle plus si c'est de Russie ou d'Allemagne) avoit montré par curiosité à Constantinople à M^r. l'Abbé Giacomo Delenda, frère de ce prélat, le mémoire que présenta Coronello il y a quelques années pour se plaindre de la mort de son fils. Cette pièce étoit le comble du délire et de la noirceur, et le fit alors chasser de tous les palais, comme tout le monde sçait entre autres absurdités incroyables, il avoit osé se permettre celle d'écrire qu'on avoit trouvé son fils, huit heures après sa mort, nel luogo commune, con sterco pendente, ed il cazzo duro. Votre Excellence sait que Voltaire dit qu'on observa la dernière circonstance sur le corps de Mahomet, et que la belle Aïscha, sa femme favorite, l'ayant appris, s'écria : Si j'avois scu que Dieu eut fait cette grâce au pauvre défunt, je serois bien vite accourue.

Pardon, Monsieur l'Ambassadeur, si je répète ces ordures tirées du mémoire de M^r. Coronello qui fut alors répandu dans toute la ville ; mais l'accusation étoit si grave, que je ne dois rien négliger pour en montrer la démençe, et la fausseté. Cependant on ne manqueroit pas de dire qu'elle a

---

39. Ιωακείμ (Giacomo) Κορονέλλη.

fait la plus forte impression sur l'esprit de Votre Excellence, si malheureusement vous refusiez maintenant à M^r. Charle le barat qu'on sait que vous lui aviez accordé précédemment.

Je vous supplie de vouloir bien vous rappeler que vous avez eu la bonté de lui promettre ainsi qu'à moi, l'envoy de ce barat si précieux dans la circonstance, aussitôt que les troubles seront cessés ; ils le sont maintenant, et l'honneur et la réputation de M^r. Charle dépendent de cette pièce. Votre Excellence est trop juste pour le punir d'une faute qu'il n'a pas commise, et pour lui faire un crime de la scélératesse d'un Juif, qui nie maintenant de l'avoir accusé. Les plus honnêtes gens du monde ne sont-ils pas tous les jours mordus, déchirés par les chiens qui hurlent à Topana ?⁴⁰ M^r. Charle a quitté ses affaires domestiques, ses malades, le soin de Madame son épouse qui nourrit, de son enfant conçu et né dans les chagrins et les dans les inquiétudes, pour aller à Smyrne, où il est plus dans le cas de recevoir une réponse de Votre Excellence ; il l'attendra icy. Je vous supplie de vouloir bien l'en honorer, ainsi que moi, avant mon départ, et d'avoir la bonté de me l'adresser chez M^r. Amoureux, qui a toutes sortes d'attentions et d'honnêtetés pour moi. Je vous prie aussi, Monsieur l'Ambassadeur, de vouloir bien ne pas perdre de vue le manuscrit de Lyddus, et la demande de la pension sur le clergé dont vous m'avez fait la grâce de vous occuper, et d'agréer l'hommage du profond respect et de la vive reconnaissance avec les quels je suis

Monsieur l'Ambassadeur

de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

D'Ansse De Villoison

À Smyrne, le 17 septembre 1786./.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ

---

40. Tophane, Κωνσταντινούπολη.

Résumé

LES RECHERCHES DE VILLOISON À CONSTANTINOPLE ET DANS LES CYCLADES (1784-1786)

Nouveaux éléments fournis par ses lettres à Choiseul-Gouffier

Bien que C. Joret, biographe principal de Jean-Baptiste-Gaspard d'Anse de Villoison, ait émis la constatation qu'«on n'a aucune de celles [lettres] qu'il adressa au comte de Vergennes, à M. de Saint-Priest, à Choiseul-Gouffier et à tant de grands seigneurs dont il fut jusqu'en 1789 le client ou le protégé», les archives consulaires françaises conservent cinq lettres du fameux helléniste adressées à Choiseul-Gouffier, alors ambassadeur de France auprès de la Sublime Porte. Ces lettres, dont quatre sont les dernières que Villoison lui avait envoyées entre le 20 mai 1786 et son départ de l'Empire ottoman, enrichissent nos connaissances sur ses recherches à Constantinople et dans les Cyclades. Plus exactement, elles complètent la chronologie de son voyage et nous fournissent des détails sur ses recherches paléographiques et épigraphiques pendant des périodes où son journal n'est pas rédigé ou n'a pas été conservé ; de plus, elles éclairent le rôle des notables locaux qui ont contribué de plusieurs manières à ses recherches.

GEORGES KOUTZAKIOTIS